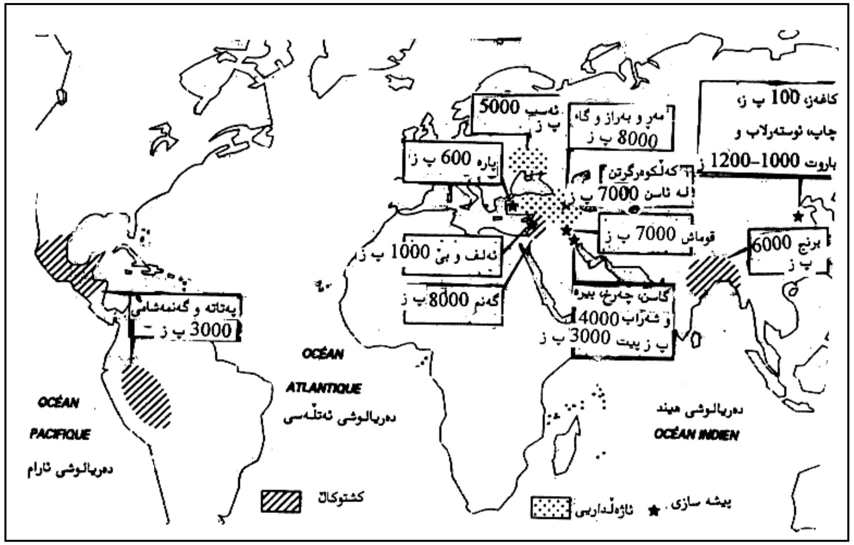

پیاوی ئایینیی شار و ڕێبەرانی دەوڵەت شار: لە بۆچوونی سیاسیشدا قەرزداری سۆمەرەکانین: بەرەبەرە کە دەوڵەت- شار گرنگایەتی پەیداکرد، ڕێبەرانی هەستیان کرد کە بۆ بەڕێوەبردنی باشتری کۆمەڵ پێویستیان بەدەسەڵاتێکی گومان هەڵنەگر هەیە. ئەوە بوو کە دەسەڵاتی سیاسییان بەسەرچاوەیەکی گومان هەڵنەگری وەک خوداوە بەستەوە. ڕێبەر لە بەرگی پیاوی ئایینیدا خۆی ناساند و توانی لەو ڕێگایەوە لە نێوان خەڵک و خوداکاندا نێوبژیکەر بێ و بەم جۆرە گەشەیان بەوڵاتەکەیان دەدا و سەقامگیری و سەرکەوتنی خۆیان و حکومەتەکەیان مسۆگەر دەکرد. دوای ئەوە، حاکم کۆڕی ڕۆحانییەت (ڕیش سپی گوند و دیوەخان)ی پێک هێنا، کە لە ناو حکومەتدا ڕۆڵی دیوانسالارییان لە ئەستۆ بوو. هەروەها سۆمەرەکان پەرستگایان دروست کرد. پەرستگاکان بوون بەشوێنی کۆبوونەوەی پیاوی ئایینی و ڕوحانییەت و گەنجینەی ئەرشیڤ و دۆسیەکانی حکومەت و ڕاگرتنی گەنم و دانەوێڵەی شار و حکومەت. ئایین شکڵی ڕێکخستنی بەخۆیەوە گرت و بوو بەیەکێک لە بنەماکانی بەڕێوەبەرایەتی دەسەڵات کە تا ئێستاش بەم جۆرەیە. لەو سەردەمەدا بوو کە کشتوکاڵ لە ڕۆخی ڕووبارەکان و ڕێکخراوە ئایینییەکان لە پەنای یەکتر لە درێژەی ڕووباری نیلدا گەشەیان سەند. میسر و سۆمەر لە بواری جوگرافیاییەوە بەڕادەیەک لە یەکتر نزیک بوون کە جەماوەری ئەو دوو هەرێمە بتوانن هاموشۆی یەکتر بکەن و ئەمەش وای کرد کە پەیوەندییەکانی بازرگانی پێ بگرێت و ئاگادارییەکان ئاڵوگۆڕ بکرێن. بێگومان ئەم دوو وڵاتە زۆریان سود لە بۆچوونەکانی یەکتر وەرگرت، بەڵام گەشەکردن لە بەشەکانی تری جیهانیش بەردەوام بوو. بۆ نموونە ڕامکردنی (لاماو ئاڵپاگا)، (ئامۆزا کورتە باڵاکانی حوشتری ئاسیایی و ئەفریقایی) لە باکوری چیای (ئاند) لە ئەمریکای باشوور ئەنجامی گرت. جوتیارەکانی مەکسیک فێری چاندنی لۆکە و (ئاڤکات) Avocat بوون کە (جۆرێک میوەیە و لە هەرمێ) دەچێت، هاوکات چاندنی دارخورما لە

باشووری ئاسیا دەستی پێ کرد. لە دەشتەکانی باکوری دەریای ڕەش ئەسپ ڕام کران و ئەمەش گۆڕانێکی زۆری لە بواری گواستنەوە و گەیاندندا پێک هێنا و بەڕادەی بەلەمەوانی لە ڕووبارەکاندا گرنگ بوو.

دانیشتووانی زەوی ٥،٠٠٠،٠٠٠ کەس: لەو هەزار ساڵەدا، دەوڵەت- شار کە بەهۆی پیاوانی ئایینییەوە بەڕێوە دەچوو، وەک سیستمێکی کۆمەڵایەتی خۆی زەق دەکردەوە و تێکنیکی نوێ ڕێگای بۆ گەشەکردن و جووڵەی پتری مرۆڤ خۆش کرد.

٤٠٠٠ ساڵ پ.ز - لە سەردەمی بەردەوە بۆ سەردەمی ئاسن: بەحسابی (جەیمز یوشێر)، جیهان دەبێ چوار هەزار ساڵ پ.ز پەیدا بووبێت. لێکۆڵینەوەکانی دوایی سەلماندیان کە ئەم مێژووە جێگەی باوەڕ نییە و لەگەڵ مێژووی دروستبوونی جیهان یەک ناگرێتەوە، چونکە لە چوار هەزار ساڵ پ.ز.دا، مێژووی شارستانییەت کە زۆر دواتر لەو مێژووە تۆمار کراوە، چوار هەزار ساڵ تەمەنی هەبووە.

دامەزرانی ئوور: شاری سۆمەر (ئوور) بەدروستی چوار هەزار ساڵ پ.ز لە شوێنی یەکگرتنەوەی ڕووبارەکانی دیجلە و فوڕات لەگەڵ کەنداوی فارس دامەزراوە. لەو سەردەمەدا، دیجلە و فوڕات بەشێوەی جیاواز دەڕژانە نێو کەنداو. لە ماوەی شەش هەزار ساڵی دواییدا ئاوی دەریا بەهۆی ڕۆچوونی دەریا نزیکەی ٢٥٠ کیلۆمەتر بەرەو دواوە کشایەوە. ئێستاش شوێنەواری شاری ئوور لە کەناری دەریا لەو جێگایەی کە دیجلە و فوڕات یەک دەگرنەوە و ماوەی هەشتا کیلۆمەتری دوایی تا کەنداوی فارس دەپێون، بەرچاو دەکەوێت.

بۆ ماوەیەکی زۆر ئوور گرنگترین شار و ڕەنگە مەزنترین شاری جیهان بووبێت. زانیاریی ئێمە بەتایبەتی دەربارەی ئوور و بەگشتی دەربارەی سۆمەر دەگەڕێتەوە بۆ لێکۆڵینەوەکانی (چارلز لیۆناردولی ١٨٨٠-١٩٦٠) کە لە ساڵی ١٩٢٠دا نووسیونی.

لە سەرەتای ئەو هەزارەیەدا کە ئێمە دەربارەی دەدوێین، دانیشتووانی ڕۆژهەڵاتی نزیک زانیارییان لە شێوەی دروستکردنی شەراب بەهۆی ترێی ترشاو و بیرە بەهۆی جۆوە هەبووە. سەرکەوتنی مرۆڤ لە دروستکردنی ئەلکهول و خواردنەوەیدا، کە سڕبوونی بەدواوەیە، تا ئەمڕۆش بەرچاوە و بەبەردەوامی کەڵکی لێ وەردەگیرێت. کارتێکەریی ئەم خواردنەوەیە بۆ دروستکەرانی شاراوە بووە و نەیانزانیوە کە ئەلکهول دەتوانێت بوونەوەری وردی بەچاو نەبینراو بکوژێت. کەڵک وەرگرتن لە شەراب و بیرە مەترسی کەمتری هەبووە لە ئاو بۆ پێشگیری کردن لە تەشەنەی نەخۆشییە گیرۆیەکان کە بەبەردەوامی لە بەرامبەر پیسایی گیاندار و مرۆڤدا سەریان هەڵدەدا، بەڵام جیاوازیی ئەو هەزارەیە لەگەڵ هەزارەکانی ڕابوردوو لە دۆزینەوەی شەراب و بیرەدا نییە، بەڵکو لەوە دایە کە گۆڕانێکی بنەڕەتی بەسەر تێکنیکی دروستکردنی ئامێردا هاتووە. تا ئیسێرامیک دروست دەکرد.

لەبەر ئەوەیە کە هێندێک جار بەسەردەمەکانی بەر لە چوار هەزار ساڵ پ.ز دەڵێین سەردەمی بەرد. ئەم

گوتنە شەست ساڵ پ.ز لە لایەن شاعیرێکی ڕۆمییەوە بەناوی (لوکرۆس ٩٥-٥٥ پ.ز) بڵاوکرایەوە و بەهۆی شوێنەوارناسی دانمارکی (کریستیان جۆرجسۆن تامسۆن ١٧٨٨-١٨٦٥)، لە ساڵی ١٨٣٤دا جێی گرت. ئامێرە دروستکراوەکان لە بەرد زۆریان خزمەت کرد، بەڵام کەموکوڕیشیان هەبوو. بێگومان مرۆڤی ئەو سەردەمە هەموو هەڵێکی دەقۆستەوە بۆ ئەوەی دەستی بەئامێری باشتر بگات. ئەمەش وای لێ کرد کە هەستی بەرەو تاشە بەردی ڕوونتر و سەختتر بیزوێت کە لە بەرامبەر زەبر لێداندا خۆیان ڕادەگرت و نەدەشکان، بەڵکو خوار دەبوونەوە. ئەم بەردانە کە ناوی ئاسنیان لێ نرا، سروشتێکی تایبەتییان هەبوو. دەیان جۆرە ئاسنمان هەیە کە زۆربەیان شتیتریان تێکەڵاوە. لەو نێوەدا، مس و زێڕ و زیو بێ خەوشن و شتیتریان تێکەڵاو نییە و لەوانی تریش کەمترن.

وشەی ئاسن لە زمانی یۆنانی وەرگیراوە و واتای بەشوێنداچوون و کۆڵین و هەڵکەندن دەدات. لە سەرەتادا لە کڵۆی وردە ئاسن بۆ جوانی و هەڵواسین بەخۆیانەوە کەڵکیان وەردەگرت و شکڵی جۆراوجۆریان لێ دروست دەکرد. بۆ کەڵک وەرگرتن لە بوارەکانی تردا پێویست بوو ژمارەیەکی زیاتر بدۆزنەوە و ئەمەش یارمەتی مرۆڤی دا کە بەشوێن بەردە تێکەڵاوەکانی کانزاکاندا بگەڕێت. ئەو ئاسنەی کە پتر خوازیاری هەبوو، مسی تێکەڵاو لەگەڵ (کاربۆنات) Carbonatی ئاوی ڕەنگ بوو کە کاربۆن و (ئۆکسیژین) Oxygenی تێکەڵە. دۆزینەوەی ماکی (مادە) تێکەڵاو لەگەڵ ئاسن، بێگومان دەستکەوتێکی بەهەڵکەوت بوو کە مرۆڤ دەستی پێی گەیشتووە. لەسەر بەردێک کە ماکی مسی تێکەڵاو بووە، ئاگریان کردووەتەوە. بەهۆی گەرمای ئاگرەکە، کاربۆنی تێکەڵاوی دارە سووتاوەکان تێکەڵی ئۆکسیژین بوون و لە ئاکامدا بەدوای دەرچوونی گازی کاربۆن، مس بەجێ ماوە. کەسانی نزیکی ئاگرەکە کە مرۆڤی تێگەیشتوو بوون، لە ناو خۆڵەمێشی ئاگرەکەدا وردە مسی بچووک دەبینن، کە پێشتر بۆیان ئاشنا نەبووە. ئەو کەسە وردبینانە بیریان لە دۆزینەوەکەیان کردووەتەوە و لەو پەیوەندییەدا بەشوێن دۆزینەوەی مسی کانزاکاندا گەڕاون.

دۆزینەوە و تواندنەوەی ئاسن: دوای ئەوە، ئاگر کردەوەیەکی گرنگیتری لێ بینرا. بەهۆی ئاگرەوە، نزیکەی چوار هەزار ساڵ پ.ز، تواندنەوەی ئاسن دەستی پێ کرد و ئەمەش ڕێگای بۆ مرۆڤ کردەوە کە لە دەستکەوتەکانی شارستانییەت کەڵک وەربگرێت و مەرگی سەردەمی بەردی مۆربکات. ئەم هونەرەش وەک گشت تێکنیکە نوێیەکانیتر کە شوێنی دۆزینەوەیان بێگومان ڕۆژهەڵاتی نزیکە، گەشەی سەند و ڕووی کردە ناوچەکانیتر، بەڵام نەیتوانی لە دەریاکان بپەڕێتەوە. تواندنەوەی ئاسن بۆ ئەمریکا و ئوسترالیا بەنەناسراوی مایەوە و سەرئەنجام دانیشتووانی ئەو هەرێمانە بۆ خۆیان نەیانتوانی ئەو تێکنیکە بدۆزنەوە. لەگەڵ ئەوەشدا شارستانییەت درێژەی بەگەشەکردن دا و لە شاریتریش دەوڵەت دامەزران. چوار هەزار ساڵ پ.ز لە نزیک ڕووباری (سەند) لە پاکستانی ئەمڕۆ دەوڵەت - شار دامەزرا و شوێنەوار ناسێکی ئینگلیز بەناوی (جان هۆمبرت مارشال، ١٨٧٦-١٩٥٨)، لە ساڵانی ١٩٢١ و ١٩٢٢دا شوێنەواری ئەو شارە دێرینەی دۆزییەوە.

دانیشتووانی زەوی دەگاتە حەوت میلیۆن: بەدەستپێکردنی هەزارەی چوارەمی پ.ز ڕۆڵی مرۆڤ لەسەر زەوی زۆر بەرچاو بوو. چوار هەزار ساڵ فێری ئەوەی دەکرد، کە مرۆڤایەتی بنەماکانی بەهێزی شارستانییەت لەسەر زەوی دابڕێژێت.

٣- دەستپێکردنی مێژوو: لە ٣٠٠٠ ساڵ تا ١٠٠٠ ساڵ پێش لەدایکبوونی عیسا

٣٠٠٠ ساڵ پێش لەدایکبوونی عیسا- شۆڕشی نووسین: چەند گۆڕانکارییەکی گەورە لە سەدەکانی نێوان چوار هەزار تا سێ هەزار ساڵ پ.ز.دا ڕوویان دا. تواندنەوەی ئاسن جیهانی بەرەو سەردەمی برۆنز پاڵ پێ وەنا و کەڵک وەرگرتن لە چەرخ (تایە)ی کردە باو، بەڵام سەرەڕای گرنگایەتی ئەم دووانە، نووسین پلەیەکی باڵای بەدەست هێنا. چونکە لە ڕێگای نووسینەوە دەتوانین لە ڕابوردوو ئاگادار بین.

سەرەتا باس لە بڕۆنز دەکەین. پەیدابوونی بڕۆنز بەپەیدابوونی مس دەست پێ دەکات. کاتێک مرۆڤ فێری جیاکردنەوەی مس لە بەردی کانزاکان بوو، بەڕادەیەکی زۆر مسی دەست کەوت، بەڵام مس بۆ دروستکردنی ئامێر، ماتریالێکی باش نەبوو. جگە لەوە، چەقۆی بەردییش بەزوویی کول نەدەبوو، بەڵام تیژکردنەوەشی زۆر دژوار بوو و بەئاسانی تیژ نەدەکرایەوە. چەقۆی مسی بەلێدانی چەند زەبر دەگەڕایەوە سەر حاڵەتی پێشووی، بەڵام خۆی ڕانەدەگرت و زوو کول دەبووەوە و دەبووایە بەبەردەوامی خەریکی تیژکردنەوەی بن. دوایی مرۆڤ تێگەیشت کە هەموو مسەکان بەم جۆرە نین. هێندێکیان پتر خۆیان ڕادەگرن و بۆیان ڕوون بووەوە کە ئەوانە تێکەڵاوێکن لە مس و قەڵایی بەڕادیەکی دیار، کە ناویان نا بڕۆنز. چەقۆی دروستکراو لە بڕۆنز بۆ ماوەیەکی زیاتر خۆی ڕادەگرێت و زوو کول نابێت و بەئاسانیش دەگەڕێتەوە سەر حاڵەتی پێشووی.

سەرەتای سەردەمی بڕۆنز: لە ٣٠٠٠ ساڵ پ.زدا، سۆمەرەکان و دراوسێیەکانیان بەشێوەیەکی بەرین کەڵکیان لە بڕۆنز وەرگرت. لەبەر ئەوە دەتوانین بڵێین کە ئاسیای ڕۆژئاوا پێی نابووە ناو سەردەمی بڕۆنزەوە.

ئێمە لە بوارێکی دیکەشەوە قەرزداری سۆمەرەکانین. ئەو گەلە زۆر لێهاتووە، چەرخیان دروست کرد کە دۆزینەوەیەکی چارەنووسییانە بوو. یەکەم بەش و ڕەنگە یەکەم کەڵک وەرگرتن لەم ئامێرە، لە کاری دروستکردنی کەلوپەلی سێرامیکی بوو. پێشتر و بەرلەوەی کە کەڵک وەرگرتن لە چەرخ بدۆزرێتەوە، خەڵک بەدەست پێویستییەکانی خۆیان دروست دەکرد و ئەمەش بەشێوەیەک بوو کە کەلوپەلە دروستکراوەکان لە گڵی سوور خوار و خێچ دەبوون. ئەم چەرخە بریتی بوو لە تەختە بەردێکی پان (بەچەشنی بەرداش)، کە ناوەندی بەردەکەیان هێندێک دەکۆڵی و لەسەر تەوەرەیەک دایان دەنا. گڵە سوورەکەیان دەکردە قوڕ و دەیانخستە سەر چەرخەکە و بەتوندی دەیانسووڕاند. لەو حاڵەتەدا پەنجەی دەستیان دەخستە سەر قوڕەکە و زۆر بەئاسانی قوڕەکەیان ساف دەکرد و شێوەی جۆراوجۆر و دەفر، گۆزە و دیزەی گڵی و کەرەسەی پێویستیان لێ دروست دەکرد.

کەڵک وەرگرتن لە چەرخ بۆ ڕاگواستن و گەیاندن: بەدۆزینەوەی چەرخ مرۆڤ تێگەیشت کە دەتوانێت بەدانانی چوار چەرخ، ڕەوڕەوە (عەرابانە) دروست بکات. بەم مەبەستە دوو چەرخیان لە پێشەوە و دوو چەرخیشیان لە دواوە بەدوو سەرەدار بەقایشی چەرم لە تەوەری چەرخەکان بەست و کاتێک چەرخەکان دەسووڕان، ڕەوڕەوەکەش دەجووڵایەوە.

ڕەوڕەوە بۆ گواستنەوە و گەیاندنی کەلوپەلی قورس زۆر یارمەتی دەدان و تەنانەت زۆر لە باگردێنیش باشتر بوو کە پێشتر بۆ گواستنەوەی کەلوپەلەکانیان، دەیانخستە ژێریان و بەسووڕاندنی باگردێنەکە دەیانگواستنەوە، بەڵام چونکە زەوی نارێک و پڕ لە قوڵکە بوو، بەو ئاکامە گەیشتن کە ڕێگای ڕەوڕەوەکان ساف بکەن. بۆ گەیشتن بەم مەبەستە گژوگیا و بەردیان لەسەر ڕێگای هاتوچۆی خۆیان پاک

کردەوە و بەم جۆرە ڕێگایان بۆ هاتوچۆی ڕەوڕەوەکان خۆش کرا و دەتوانین بڵێین ئەمە سەرەتایەک بوو بۆ دروستکردنی جادە لەو سەردەمدا.

لە ٣٠٠٠ ساڵ پ.ز.ەوە ڕەوڕەوە و جادە بەشێوەیەکی بەرفراوان لە ئاسیای ڕۆژئاوادا پەرەیان سەند. گەشتکردن بەڕووبارەکاندا ئاسانتر بوو، بەڵام ئاوی ڕووبارەکان هەموو کاتێک لەگەڵ جێگەی گەشتەکان یەکی نەدەگرتەوە و هەموو کاتێکیش با نەدەهات کە بتوانن لە چارۆکەی کەشتی بۆ ئاژووتنی کەڵەک بەپێچەوانەی ڕەوتی ئاو کەڵک وەرگرن. سۆمەرەکان لە سەرەتای هەزارەی سێیەمی پ.ز.دا فێربوون لە سەوڵ بۆ ئاژووتنی کەڵەک بەپێچەوانەی ڕەوتی ئاو کەڵک وەرگرن. هەروەها سۆمەرەکان فێری دروستکردنی گاسنی زۆر سەرەتایی بوون بۆ کێڵانی زەوی. بەکەڵک وەرگرتن لە گاسن و گیاندار توانییان زەوییەکانیان بکێڵن. پێشتر بۆ چاندن، جێگەی تۆوەکەیان دەکۆڵی و (بە شێوەی نەمام چاندنی ئەمڕۆ- ح) تۆوەکانیان دەخستە زەوییەوە. بەکێڵانی زەوی، هەوا تێکەڵی شوێنە کێڵراوەکان دەبوو و گەنم و دانەوێڵە چێنراوەکانیان زووتر و باشتر سەوز دەبوون. سۆمەرەکان بەدۆزینەوەی ئەم تێکنیکە بەشدارییەکی بەنرخیان کرد لە گەشەپێدانی شارستانییەتدا و لە ڕەوتی گەشەکردندا دەستیان گەیشتە قۆناخێکی گرنگتر.

بۆ نموونە بڕیاریان دا بەرهەمە فرۆشراوەکان و بەرهەمەکانی‌تر و زەکاتە کۆکراوەکانیان لە سندووقی گشتیدا ناونووس بکەن. چونکە پاشەکەوتەکانیان بەبەردەوامی زیادی دەکرد، لەبەر کردنی ڕادە سندووقەکانیان بۆ دژوار بوو. لەبەر ئەوە بەشوێن دیاردەیەکدا گەڕان کە بتوانن ژمارەی پاشەکەوتەکانیان بەچاو ببینن. ڕێگای ئاسان ئەوە بوو کە بەنیشانەدانان بەو ئامانجە بگەن. بۆ نموونە، وێنەی سەبەتەی میوەکانیان کێشا. بەم جۆرە بەگوێرەی سیستمێکی نوێ نیشانەیان لەسەر سەبەتەی بەرهەمەکان دانا و لە ڕووی ئەم نیشانانەوە ژمارەی بەرهەمی دانیشتووان دەزانرا. جیا لەوە نیشانەیەکیان بۆ ژمارەی دوانزدە و شەست دانا، کە ئێمە تا ئێستاش لە ژمارەی دوانزدە بۆ زانینی هێندێک کەلوپەل و لەوانە بۆ گا و لە ژمارەی شەست بۆ دابەشکردنی یەک کاژێر بەشەست خولەک و یەک خولەک بەشەست چرکە کەڵک وەردەگرین.

نووسین لە لایەن سۆمەرەکانەوە دەدۆزرێتەوە: سۆمەرەکان نیشانەکانیان لەگەڵ تایبەتمەندییەکانی میوە و کەرەسە، مرۆڤ، دەغڵ و دان و...تد ڕێکخست. لە سێ هەزار ساڵ پ.زدا سیستمێکی تەواو نوێیان هەبوو بۆ ناونووسکردنی کەلوپەل و پێویستییەکانیان. ئەمە یەکەم سیستمی نووسین بوو لە جیهاندا. لە پەیکان واتە سەرەدارێکی نووک تیژ بۆ نیشانەکردن لەسەر لەوحەی قوڕی گڵی سوور کەڵکیان وەرگرت. دوای نووسین لەسەر ئەو لەوحانە، لە کوورەی ئاگردا سوور دەکردنەوە و بەو جۆرە دوای سوور بوونەوە، لەوحەکانیان دەپاراست. بەشێک لەو نیشانانە سێ سووچیان هەبوو و بەشێکی دیکەیان هێندێک درێژتر بوون کە دواتر ناوی خەتی بزمارییان لێ نرا. نیشانەکان ناسێنەری شکڵ و فۆرمی کەرەسەکان بوون. ئەم شێوە نووسینە بەتێپەڕبوونی زەمان سادە کرانەوە و هەر نیشانەیەکیان بۆ ناسینەوەی وشەیەک دانا. بۆ

ئەم مەبەستە دەبووایە سەدان هەزار نیشانەیان هەبێ و بۆ خوێندنەوە و نووسینیان مرۆڤ دەبووایە هەموویان لەبەر بکات. بەهۆی ئاڵۆزبوونی ئەو سیستمەوە، ژمارەیەکی کەم خوێندەوار هەبوو. ئەوانەی توانای خوێندن و نووسینیان هەبوو، وەک میرزا کەڵکیان لێ وەردەگیرا و زۆریش جێگەی ڕێزی خەڵک بوون. نووسین دیاردەیەکی چارەنووسی بوو لە ناساندنی باری ژیان و گەشەکردنی کۆمەڵگادا. بیروبۆچوون و ڕووداوە یادداشتکراوەکان دەمانەوە. نووسین زامنی گواستنەوەی ئەزموونی نەوەیەک بۆ نەوەی دوایی و گواستنەوەی بەپەلەی زانست بوو. بەم جۆرە ڕۆڵی زۆر بەرچاوی هەبوو لە گەشەپێدانی بەپەلەی کۆمەڵگادا. جگە لەوە لە ڕێگای نووسینەوە بەشێک لە شوێنەوارە دێرینەکان و مێژووی ڕووداوەکان بەناو و شوێن دەمانەوە. کۆمەڵگایەک کە خاوەنی نووسین بێت لە مێژوودا دەمێنێتەوە و ئەو کۆمەڵەش کە توانای نووسینی نەبێ بەچەشنی کۆمەڵگای بەرلە مێژوو دەناسرێت. لەبەر ئەوەیە کە مێژووی بەسەرهاتی مرۆڤایەتی لە سێ هەزار ساڵ پ.ز.ەوە بەهاتنی سۆمەرەکان دەستی پێ کردووە. پێنج هەزار ساڵەکەی پێش هاتنی ئەوان لە دەرەوەی مێژوودا تۆمار کراوە و پێنج هەزار ساڵی دوایی واتە لە سێ هەزار ساڵ پ.ز.ەوە شارستانییەت بەمێژوو بەستراوەتەوە. سۆمەرەکان هەلومەرجێکی تایبەتییان هەبوو لە نێوان دیجلە و فوڕاتدا. میسرییەکانیش ڕووباری نیلیان لە دەستدا بوو. ڕووبارەکان سەرچاوەیەکی لەبن نەهاتووی ئاو بوون بۆ زەوییە باران نەگرتووەکان، کە بەدوای کۆتاییهاتنی سەردەمی سەهۆڵبەنداندا بەوشکی مابوونەوە. ئاوی ئەم ڕووبارانە هەموو ساڵێ بەرز دەبووەوە و بەشێوەیەکی سروشتی کێڵگەکانی نزیک خۆیان ئاودێر دەکرد. نیل ڕووبارێکی هێمنە و بەلەمڕانی تێدا ئاسان بوو. هەروەها ڕووباری نیل بەبەردەوامی بەرەو باکور دەچێت، لە کاتێکدا بای توند و بەتەوژمی ناوچەکە ڕووی لە باشوورە. ئەمەش وای کردبوو کە بەلەمەکان بتوانن بۆ چوون بۆ باکور لە ڕەوتی ئاو کەڵک وەرگرن و بۆ باشووریش لە چارۆکە هەڵواسراوی لەسەر کەڵەک. میسرییەکان دارستانیان نەبوو، بەڵام قامیش (کە پاپیرۆسی پێ دەگوترا) بەفراوانی لەبەر دەستیاندا بوو. میسرییەکان فێربوون لە قامیش بەلەمی بچووک دروست بکەن بۆ گواستنەوەی کەلوپەلەکانیان. بەگوێرەی نووسینی کتێبی پیرۆز، حەزرەتی موسا دوای لەدایکبوونی، خراوەتە نێو سەبەتەیەکی دروستکراو لە قامیشی چنراو بەئاوی نیلیان داداوە. هاتوچۆ لە نێوان شارەکانی نزیک ڕووباری نیل بەئاودا ئاسان بوو. بەهۆی پەیوەندیی بەردەوام لە نێوان دانیشتووانی ئەو هەرێمەدا، کە خاوەنی زمان، فەرهەنگ و بۆچوونی هاوبەش بوون لەسەر جیهان، بازرگانیی هاوبەش لە نێوانیاندا پەرەی بەباری ژیانیان دا. جیا لەوە، ئەم هەرێمە بۆ ماوەیەکی زۆر لە چاو هەرێمەکانیتردا ئاشتی و ئارامی تێدا بەرپا بوو.

دەوڵەت- شارەکانی ناوچەی (دەلتا) سێ سووچی باکوری نیل ناوی میسری خواروو و دەوڵەت - شارەکانی ناوچەی سێ سووچی باشووری نیل، ناوی میسری سەروویان لێ نرا، یەکێتی لە نێوان شار و دەوڵەتەکانیاندا باش و جێی پەسەند بوو، بەڵام کاری ئاودێری کە پێویستی بەهاوکاری دانیشتووان هەبوو بۆ سەرخستنی پلانەکانیان باش نەبوو و قازانجی گشتی شارەکان لەوەدا بوو کە هەر شارەی بەرهەمێک بچێنێ و دوای کەڵک لێ وەرگرتن، بەرهەمە زیادەکەی لەگەڵ بەرهەمی تری شارەکانی دیکە

بگۆڕێتەوە. هێزێکی هاوبەش دەیتوانی بەجۆرێک هاوئاهەنگی لە کاری بازرگانیدا پێک بهێنێت، بەڵام ئەم ویستە بەهۆی خۆبەزلزانینی دەسەڵاتخوازانی هێندێک لە دەوڵەت- شارەکان یا هەستی بەخیلی ئەوان لە بەرامبەر کۆمەڵی ساماندارادا خۆی نەدەگرت و هەڵدەوەشایەوە. کاتێک فەرهەنگی شارە جیاوازەکان لە یەکتر نزیک دەبوونەوە، ویستی یەکگرتن، سەرکەوتنی بەدەست دەهێنا، بەتایبەتی کاتێک ئەو ویستە لە لایەن ڕێبەرێکی شێلگیر و هۆشمەندترەوە ئاڕاستە دەکرا.

ئەرکی فیدراڵیکردنی کۆمەڵگا نزیکەی سێ هەزار ساڵ پ.ز لە میسر لە لایەن کەسێکەوە بەئەنجام گەیشت کە ناوی (نارمر) (بە یۆنانی مینیس) بوو. نارمر یەکەم کەسایەتی ڕاستەقینە بوو کە مێژوو ناوی تۆمار کردووە. ئەو کە حاکمی هەموو میسر بوو، پایتەختەکەی لە (مەمفیس)، ناوەندی هەردوو میسری سەروو و خواروو دانا و نەیهێشت ئەم دوو هەرێمە گرنگە بەسەر یەکتردا زاڵ بن. نارمر یەکەم زنجیرەی حوکمڕانی لە میسر دامەزراند و ئەندامانی بنەماڵەکەی جێنشین و درێژەدەری حکومەتەکەی بوون. یەکێک لە خوداکانی میسر بەناوی (مانەتۆن)، دووسەد و پەنجا ساڵ پ.ز، داستانێکی دەربارەی مێژووی میسر نووسیوە و تێیدا ئاماژەی بەسی (٣٠) زنجیرە حکومەت کردووە. مرۆڤ تا ئەمڕۆش لە جیهاندا کەڵک لەو سیستمە حوکمڕانییە وەردەگرێت. ئەگەر ئێمە ئەمڕۆ نارمر دەناسین، لەبەر ئەوەیە کە میسرییەکان لە سەردەمی ئەودا یا هێندێک دواتر فێری تێکنیکی نووسین بوون لە سۆمەرەکانەوە، بەڵام بەپێچەوانەی مامۆستاکانیان کەڵکیان لە پەیکان بۆ نووسین لەسەر تابلۆی بچووک وەرگرت. پیتی نووسینەکانیان کە (هیرۆگلیف) (بە زمانی یۆنانی، هەڵکەندنی پیرۆز)ی ناو بوو زۆر جوان بوون و دواتر بەنووسینی بزماری لەسەر بەردەکانی پەرستگای میسر دەناسران. بەم جۆرە هەرێمێکیتری جیهان خۆی تێکەڵی مێژوو کرد.

میسری یەکگرتوو یەکەم دەوڵەتی نەتەوەیی دادەمەزرێنێت: هاوکات لەگەڵ ئەوەدا ڕێکخراوە سیاسییەکانی یەکەم شارستانییەتەکان ئاڵوگۆڕییان بەسەردا دێت. کاتێک چەند دەوڵەت- شار خاوەن زمان و فەرهەنگی هاوبەش دەکەوتنە دەست فەرمانڕەوایەک، دەوڵەتی نەتەوەییان پێک دەهێنا. میسر یەکەم نەتەوەیە لە مێژوودا کە دوای تێپەڕبوونی پێنج هەزار ساڵ هێشتا ماوە و کەس ناتوانێ گومان لە تەمەنی بکات. جگە لە میسر و سۆمەر لە هەرێمەکانیتریشدا سەرەڕای نەبوونی نووسین، گەشەکردن بەردەوام بوو. ئیلام لە ڕۆژهەڵاتی سۆمەر کە پایتەختەکەی شووش بوو، پێوەندی لەگەڵ شارستانییەتی سۆمەر هەبوو. دیسان بەماوەیەکی زۆرتر لە بەشی ڕۆژهەڵاتدا، شارەکانی نزیک ڕووباری سەند خەریکی گەشەپێدانی ژێرخانی سیاسی و کۆمەڵایەتی خۆیان بوون. لە سەرەتای هەزارەی سێیەمی پ.زدا، لە بەشی ڕۆژهەڵاتی دەریای سپی ناوەڕاست (مێدیتیرانە) دەوڵەتە نەتەوەییەکان لە دایک بوون.

ئەو ناوچەیە، لە کتێبی پیرۆزدا بە(کەنعان) ناسێنراوە و یۆنانییەکان پێی دەڵێن (فینیقییە) و شاری (ژریکۆ هەزاران ساڵ لە خاکی کەنعاندا بوو). کەنعانەکان و فینیقییەکان ئەڵقەی پەیوەندیی بازرگانی نێوان سۆمەر و میسر بوون.

لە ئاسیای بچووکدا هەرچەندە (ساتال هویوک) لە سەردەمی خۆیدا گەورەترین شاری جیهان بوو. دەوڵەتیتریش پەیدا دەبوون، بەڵام هیچ کامیان لە بواری گەشەکردندا نەدەگەیشتنە سۆمەر و میسر. لە باکوری ڕۆژهەڵاتی ئاسیای بچووک، شاری (تروا) دروست بوو، کە دەبێ وەک گەورەترین شار، شانازی بەخۆیەوە بکات. سەرئەنجام لە سەرەتای ٣٠٠٠ی پ.زدا، نۆرە بەئەوروپا گەیشت و لە دوورگەی (کرێت) دەوڵەت – شار پەیدابوو. وڵاتی چینی باکوریش لە ڕۆخی ڕووباری (هۆانک) (کە بۆ ماوەیەکی زۆر جوگرافیاناسان بەڕووباری زەردیان ناو دەبرد) دەوڵەت – شار دامەزرا. لە کاتێکدا کە سۆمەر و میسر وەک ناوەندێک ڕووناکی خستە سەر ئاسیای ڕۆژئاوا و هەرێمی دەریای سپی ناوەڕاست، چینیش ناوەندێکیتری شارستانییەت بوو و ڕۆژهەڵات و باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیای ڕووناک کردەوە.

دانیشتووانی زەوی دەگەنە ١٤،٠٠٠،٠٠٠ کەس: تا ئێرە ژمارەی دانیشتووانی زەوی بەئارامی گەشەی کردبوو و لە چوار میلیۆن کەسەوە لە چوار هەزار ساڵ پ.ز گەیشتبووە پێنج میلیۆن کەس لە سێ هەزار ساڵی پ.ز دا.

بەهۆی دۆزینەوەی کاری تواندنەوەی ئاسن، ڕاگواستن و گەیاندن بەچەرخ، سەوڵ و گەمێ و گاسن، ژمارەی دانیشتووانی زەوی بەپەلە بەرز ببووەوە و گەیشتە چواردە میلیۆن کەس. بەشی هەرە زۆری ئەم زیادبوونە دەگەڕایەوە بۆ ڕۆژهەڵاتی نزیک و زەمینەی گەشەکردنی نوێی لە هەزارەی دواییدا خۆش کردبوو.

٢٠٠٠ ساڵ پ.ز زۆربوونی ناوەندەکانی شارستانییەت: لە هەزارەی نێوان ساڵی ٣٠٠٠ و ٢٠٠٠ی پ.زدا، بوونی مرۆڤ لەسەر زەوی ڕواڵەتێکی نوێی بەخۆیەوە گرت. شارستانییەت کە پێشتر لە ناوچەکانی دوور لە یەکتر دامەزرابوون، دوای ئەوە لە گەلێک شوێنیتردا سەریان هەڵدا و گەشەیان کرد.

بەشێک لە ناوەندەکانی شارستانییەت وەک خۆیان مانەوە و بەشێکیتریان بەسەرهەڵدانی کۆمەڵگای نوێ لەناوچوون. میسر دوای ڕێکخستنی خۆی لە شێوازی نەتەوەییدا، شارستانییەتی هەرە پێشکەوتووی هەرێم بوو لە سەدەکانی دواییدا. سەرەتا ژمارەی دانیشتووانی هەرێمی ڕووباری نیل نزیکەی یەک میلیۆن بوو، بەڵام لە ساڵی ٢٠٠٠ی پ.زدا ئەو ژمارەیە گەیشتە نزیکەی دوو میلیۆن و نیو. هۆی ئەم زیادبوونە دەکرێ لەوەدا ببینین کە لێهاتوویی میسرییەکان لە پێکهێنانی دەوڵەتی نەتەوەیی، کەڵک وەرگرتنیان لە بەرزبوونەوەی ساڵانەی ئاوی ڕووباری نیل و پاشەکەوتکردنی بەرهەمەکانیان و فرۆشتنیان بەنرخی زۆر گران بەوڵاتانی تر.

نووسینی کتێبی پیرۆز دەربارەی یاقوب و کوڕەکانی لە بەشی دووەم (خالق)، ڕاگەیەنەری برسییەتی خەڵکی وڵاتی کەنعانە کە بۆ پێشگیریکردن لە مردن، چوونەتە وڵاتی میسر بۆ کڕینی گەنم. گرنگ بوونی لافاوی زۆر، میسرییەکانی ناچار کرد کە گۆڕان بەسەر ڕۆژژمێرەکەیاندا بێنن. سۆمەرەکان بەهۆی ڕۆژژمێری مانگییەوە، مانگەکانیان لە یەکەم ڕۆژی مانگەوە تا یەکەم ڕۆژی مانگی نوێ حساب دەکرد.

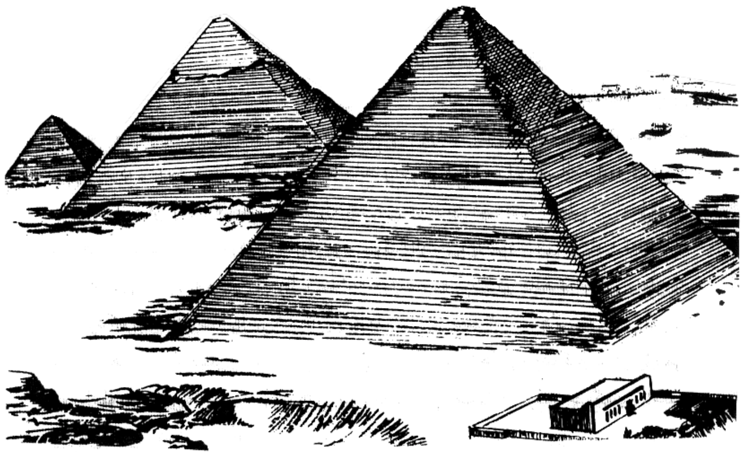

بۆ ئەمەش دەبووایە هێندێک پتر لە دوانزدە مانگیان هەبێت کە بتوانرێ گەڕانی ساڵانەی وەرزەکان بەدەست بێنن. بەم جۆرە یەک ساڵ دوانزدە مانگ بوو و هەر چەند ساڵێکیش مانگی سیانزدەشیان دەخستە سەر و ئەمەش بەگوێرەی ئەو سیستمە زۆر ئاڵۆزە، سەرەتای ساڵەکانی هێندێک لەگەڵ گەڕانی وەرزەکان کەم و زیادی دەکرد.

جوتیارەکان بۆ مانەوەی خۆیان پێویستییان بەڕۆژژمێرێکی دروست هەبوو کە بتوانن لە کاتی خۆیدا زەوییەکانیان بچێنن و بەرهەمەکانیان هەڵگرنەوە. زۆربەی شارستانییەتە کۆنەکانی وەک یەهود و یۆنان لە کاری چاندن و کۆکردنەوەی بەرهەمدا، کەڵکیان لە ڕۆژژمێری سۆمەرەکان وەردەگرت و تا ئێستاش ساڵی ئایینی جولەکەکان بەگوێرەی ڕۆژژمێری سۆمەرەکان حساب دەکرێت. میسرییەکان کە ژیان و مانەوەیان بەبەرزبوونەوەی ڕووباری نیلەوە بەسترابووەوە، تێگەیشتن کە ئاوی ڕووباری نیل بەشێوەی ماناوەندی هەر سێ سەد و شەست و پێنج ڕۆژەی جارێک بەرز دەبێتەوە. بەتێڕوانینی ئەم دیاردەیە ناوی ساڵیان لەسەر ئەو ماوەیە دانا و بەبێ لەبەرچاوگرتنی گەڕان و دەور لێدانی مانگ، ساڵیان دابەش کرد بەسەر دوانزدە مانگی سی ڕۆژە و پێنج ڕۆژ، ئەم پێنج ڕۆژەیان بەهیچ کام لە مانگەکانەوە نەبەستەوە، واتە ساڵ کرا بەدوانزدە مانگی سی ڕۆژە و پێنج ڕۆژ.

ئەو ڕۆژژمێرە هەتاوییە، نزیکەی ساڵی ٢٨٠٠پ.ز دانرا و بەهێندێک ئاڵوگۆڕەوە تا ئێستاش کەڵکی لێ وەردەگیرێت. گەشەکردنی میسر ڕێگای کردەوە کە بەشێک لە داهاتی دانیشتووان بۆ کاروباری چاکسازی و ئاوەدانکردنەوە خەرج بکرێت.

زۆر کاری گەورە بۆ پێشاندانی مەزنایەتی میسر و خۆشحاڵیی سوڵتان و میسرییەکان ئەنجامی گرت. ئەمانە بۆ ڕاکێشانی سەرنجی بیانییەکان و سەرنجی نەوەکانی داهاتوو بوو. پاشاکانی میسر کۆشکی ئەفسانەییان بۆخۆیان دروست دەکرد و ناوی فیرعەونیان لەسەر دانان، کە (بەزمانی عەرەبی مانای

خودا دەدات و پاشاکانی ئەو سەردەمەی میسر خۆیان بەخودا دادەنا - ح.) لە زمانی یۆنانیشدا ناوێکی بەم جۆرە هەیە بەواتەی (خانوی گەورە). هەروەها لە چوارچێوەی پێشبینیی مەرگی خۆیاندا، گۆڕستانێکی زۆر مەزن و بەهەیبەتیشیان بۆخۆیان دروست کرد. لە سەردەمی دەسەڵاتدارییەتی (دیجۆزر)دا، یەکەم گۆڕستانی فیرعەونی زنجیرەی سێیەم، لەساڵانی ٢٦٥٠ی پ.زدا، چوارچێوەیەکی زۆر مەزنی بەخۆیەوە گرت. دیجۆزر لە (ساکارا) گۆڕستانێکی بەبەرد دروست کرد، کە شەش قاتی هەبوو و هەر قاتەی بەنیسبەت قاتی ژێرەوە، بەرەو دواوە کشابووەوە. ئەم شوێنەوارە مێژووییە هێشتا ماوە و کۆنترین بینای جیهانە.

ئەهرامی گەورەی خئوپس: جێنشینەکانی دیجۆزریش گۆڕستانێکی گەورەیان بۆخۆیان دروست کرد، کە شکڵی هەرەم و پایەی چوار سووچ و سەری سافیان هەبوو. ئەم بینا مەزنە کە (خئوپس) لە بنەماڵەی چوارەم، لە دەوروبەری ٢٥٣٠ی پ.زدا فەرمانی دروستکردنی دا، هەرەمی گەورەی میسری بەوپەڕی مەزنایەتی گەیاند. ئەهرامی میسر ١٤٧ مەتر درێژ و لایەنەکانی دەرەوەی ٢٢٧ مەتر و پایەکانی لەسەر چوار هێکتار زەوی دووجا دروست کراوە و ٢٣٠٠ بەردی تێدا بەکارهێنراوە، کە قورسایی مامناوەندیی بەردەکان دوو تەن و نیون. دوای تەواوبوونی قەوارەی ئەهرامی میسر، ئیتر سەردەمی دروستکردنی بینای گەورە کۆتایی پێ هات و هاوکات لەگەڵ ئەوەشدا میسر بەرەو لاوازی هەنگاوی نا، کە هۆیەکەشی دەگەڕایەوە بۆ کێشە ناوخۆیەکانی: لە هەموو ئەو شوێنانەی کە بەگزادەکان (ئەریستۆکرات) حاکمی پارێزگاکان بوون، هەستی پشتگوێ خستنی فەرمانی ناوەندی بەرز دەبووەوە. ئەگەر پاشا لە ناوەند لاواز بووایە، بەگزادەکان بەسەلیقەی خۆیان و بەبێ گوێدان بەفەرمانی پاشاکان وڵاتیان بەڕێوە دەبرد. ئەم شێوە حوکمکردنە، بەرەبەرە دەسەڵاتی پاشاکانی لاواز کرد و ڕێگای لەناوچوونیانی خۆش کرد. سەردەمی دەسەڵاتدارییەتی بەگزادەکان و لاوازیی دەوڵەتی ناوەندی بەسەردەمی دەرەبەگایەتی دەناسرێت، کە لە وشەی ئاڵمانی (موڵک و مالیک) وەرگیراوە. لە ڕاستیدا، بەگزادەکان خاوەنی زەوییەکان بوون و ئەمەش هێزی پێوە بەخشین. بەگوێرەی مێژوو نەتەوەکانی یەکدەست و خاوەن ناوەندی بەهێز لە بواری ئابووری و سەربازیدا، هێز و دەسەڵاتیان لەو نەتەوانە پترە کە بەشێوازی دەرەبەگایەتی بەڕێوە دەچن، چونکە سیستمی دەرەبەگایەتی بەبەردەوامی لە شەڕ و کێشەی ناوخۆیی ڕێبەرانی دایە.

٢٢٠٠ ساڵ پ.ز میسر بۆ ماوەی دوو سەدە بەگوێرەی سیستمی دەرەبەگایەتی بەڕێوە چوو. سەرئەنجام سەرکردەیەک بەناوی (مێنتۆ هۆیتپ)ی دووەم، لە زنجیرەی یانزدەیەمی حوکمڕانی میسر توانی وڵات کۆنترۆڵ بکات و لە ٢٠٠٠ ساڵ پ.ز.دا تاج و تەختی مێنتۆ بەکوڕەکەی واتە مێنتۆ هۆیتپی سێیەم گەیشت و بەهاتنی ئەو میسر سەرلەنوێ توانا و هێزی پەیدا کردەوە. گەشەکردنی سۆمەرەکان بەشێوەیەکیتر بوو. سەرەتا هەردوو وڵات لە پەنای یەکتردا گەشەیان کرد. سۆمەرەکان بەیەک میلیۆن و دووسەد هەزار کەسەوە بەرهەمێکی زۆری خواردنیان هەبوو. شارە سەرەکییەکانی (ئوروک) وەک شاری (مەمفیس)ی میسر بوون. سۆمەرەکان پەرستگایەکی مەزنیان هەبوو کە (زیگورات)یان پێ دەگوت و لە

خشت دروستیان کردبوو. هەرچەندە زیگوراتی سۆمەر لە ئەهرامی میسر بچووکتر بوو، بەڵام کارتێکەریی ئەو بەپلیکانەکانی دەرەوەی کە خوداکان بۆ بەڕێوەبردنی ڕێوڕەسمی قوربانیکردن و پێشوازیکردنی دەچوونە سەریان، زۆر سەرنجڕاکێش بوو. بەگوێرەی نووسینی کتێبی پیرۆز، قەڵای بابل کە پەرستگایەکی زۆر بەرز و تایبەت بوو، دەکرێ وەک خەوی (یاقوب) تەماشای بکرێت، کە لە نێوان زەوی و ئاسماندا لەگەڵ ژمارەیەک پەری بەسەریدا هاتوچۆیان کردووە، لەوە دەچێت مەبەست لەم باڵەخانەیە بێت.

تۆفانی نوح لە میسۆپۆتامیا: لەو سەردەمەدا بوو کە کارەساتێکی مەزن، کە بەیەکەم کارەساتی سروشتیی جیهان ناسراوە، شارستانییەتی تووشی مەترسی لە ناوچوون کرد. ئەمە دوا کارەسات نەبوو، بەڵکو نزیکەی ٢٨٠٠ ساڵ پ.ز هەر دوو ڕووباری دیجلە و فوڕات بەرز بوونەوە. جارجار ئاوی ڕووبار بەرزدەبێتەوە و دانیشتووانی نزیک ڕووبارەکان دەبێ ئەم ڕاستییە بزانن، بەڵام ئەم جارە بەرزبوونەوەی ئەم دوو ڕووبارە تایبەت بوو. لێکۆڵینەوە لەسەر لیتە بەجێماوەکانی ئەم لافاوە لە لایەن (لیۆناردۆلی)یەوە دەری خست کە تۆفانی نوح لە وڵاتی سۆمەرەکاندا، هەشت مەتر بەرزایی بووە و هەزاران سۆمەری خنکاندووە و زیانێکی قەرەبوو نەکراوی بەسامانیان گەیاندووە. بێگومان سۆمەر ماوەیەکی زۆری پێویست بوو کە زیانەکانی لافاوی نوح قەرەبوو بکاتەوە. میسر کەڵکی لەو هەلە وەرگرت بۆ گەشەپێدانی خۆی و پێشبڕکێ لەگەڵ سۆمەر.

ئەو سۆمەرانەی کە لەو کارەساتە ڕزگاریان ببوو، بەهۆی کەمیی زانیارییانەوە لەسەر جوگرافیای وڵاتەکەیان، لایان وابوو کە هەموو دنیا کەوتووەتە ژێر ئاو و ئەوە کارەساتێکی گشتی جیهان بووە. دەربارەی ئەو تۆفانە گەلێک شتی زیادە و نادروست گوتراوە. ئەوەی ئێمە پتر بەڕاستی دەزانین، داستانی کەشتی نوحە کە لە کتێبی پیرۆزدا ئاماژەی بۆ کراوە. دوای تۆفان، شارەکانی سۆمەر هەوڵی بووژانەوەیان دا، بەڵام قوڕ و لیتەی بەجێماوی لافاو هێڵی سنووری شارەکانی شێواندبوو و هەر شارەی دەیویست خاکی خۆی بەرینتر بکاتەوە. ئەمەش بەبەردەوامی لە نێوان شارەکانی سۆمەردا شەڕی هەڵگیرساندووە، بەبێ ئەوەی کە هیچ کامیان توانای زاڵبوونیان بەسەر ئەویتردا هەبێت. سۆمەر تەنانەت توانای دابینکردنی ئاشتی لە نێوان شارەکانیدا نەبوو. لە کاتێکدا میسر چەند سەدە پێشتر بەو ئاواتە گەیشتبوو. دیارە میسر ئەو بەختەی هەبوو کە لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاواوە بەهۆی بیابان (سەحرا)وە و لە باکور بەهۆی دەریا و لە باشووریشەوە بەهۆی دارستانی چڕی ناوچە گەرمەکان پاوان کرابوو. ئەم بارودۆخە یەکێتی فەرهەنگی نەتەوەی میسری بەهێز کرد و وڵاتی لە بەرامبەر دەستدرێژیی بێگانەدا دەپاراست. بەپێچەوانەشەوە، ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای سۆمەر بۆ پەلاماری هۆزە کۆچەرەکان کراوە بوو.

هاتنی ئەکەدەکان بۆ میسۆپۆتامیا: ماوەیەک بەرلە تۆفان، کۆچەرە پەلامارەدەرەکان ڕوویان کردبووە میسۆپۆتامیا و لەسەر سنوورەکانی باکوری سۆمەر نیشتەجێ ببوون. ئەمانە (ئەکەد)ەکان بوون کە لە ڕۆژئاوای نیوەدوورگەی عەرەبستانەوە هاتبوون، زمانیان بەتەواوی لەگەڵ زمانی سۆمەرەکان جیاواز بوو و

دەگەڕایەوە بۆ گروپێک کە ئێمە بەسامی دەزانین. ئەوانەی بەو زمانە قسە دەکەن بەوتەی کتێبی پیرۆز، لە بنەچەی سام کوڕە گەورەکەی نوحن. ئەکەد لە هێندێک فەرهەنگی سۆمەر، بەتایبەتی لە نووسینی ئەوان کەڵکی وەرگرت، بەڵام چونکە بەبنەچەی خۆی دەزانی لە تێکەڵاوی و پەیوەندیی ژن و مێردایەتی لەگەڵ سۆمەرەکان خۆی پاراست. ئەکەد کە لە شوێنێ‌ترەوە هاتبوو و لە وڵاتی سۆمەردا بێگانە بوو، باش ئاگای لە شەڕ و پێکدادانی نێوان شارەکانی سۆمەر و بەرەو کزی چوونی ئەوان هەبوو.

سەرگۆن یەکەم ئیمپراتۆری دامەزراند: سەرئەنجام نزیکەی ٢٣٤٠ ساڵ پ.ز ڕێبەرێکی بەهێزی ئەکەد بەناوی (سەرگۆن) سوپای سۆمەری شکاند و هەموو وڵاتی خستە ژێر فەرمانی خۆیەوە. هەروەها ئیلامی لە ڕۆژهەڵات و ناوچەکانی باکوری ڕۆژئاوا و ڕۆژئاوای داگیرکرد. سەرگۆن لە هەرێمی دەریای سپی ناوەڕاست و ناوچەکانی ڕۆژئاوادا بەرەو دەریای خەزەر لە باکور و بەکەنداوی فارس لە باشووردا چووە پێشەوە و هەموو وڵاتانی ئاسیای ڕۆژئاوای داگیرکرد. سەرکەوتنەکانی سەرگۆن بێگومان دەگەڕایەوە بۆ زانیاری لە تاکتیکی شەڕکردندا. شەڕکەرەکانی سەرگۆن بەپێچەوانەی شەڕکەرەکانی سۆمەر کە بەنێزەی دەستی شەڕیان دەکرد، کەڵکیان لە تیروکەوان وەردەگرت. بەکەڵک وەرگرتن لە تیروکەوان ڕێگایان بەدوژمن نەدەدا کە لێیان نزیک ببنەوە. سەرگۆن یەکەم سەرکەوتووی مەزنە لە مێژوودا، کە بۆ ماوەیەکی زۆر ڕۆڵی بەرچاوی هەبووە لە سەرۆکایەتی کردنی جەماوەرێکدا کە زمان و کلتوری جیاوازیان هەبوو. بەلێکدانەوەی میسرییەکان دانیشتووانی ئەو وڵاتانەی کە خاوەن زمان و کلتوری جیاوازن، یەکێتی هەمەلایەنەیان نییە و بەئیمپراتۆری دەناسرێن. لەبەرئەوە سەرگۆن یەکەم دامەزرێنەری ئیمپراتۆری و یەکەم ئیمپریالیزم بوو.

ئیمپراتۆرییەتی ئەکەد بەڕێبەرایەتی یەکەم جێنشینی سەرگۆن درێژەی بەژیان دا و بەهۆی (نارامسین) نەوەی سەرگۆن لە ٢٢٨١-٢٢٥٤ی پ.زدا بەوپەڕی دەسەڵاتی خۆی گەیشت. بەڵام ئیمپراتۆرییەکان بەگوێرەی سروشتی خۆیان سەقامگیر نین و بەبەردەوامی ناسێنەری دەسەڵاتی گروپێکی بچووکن بەسەر گروپی مەزنی لێک جیاوازدا. لەم بارەیەوە دەکرێ ئەکەد بەنموونە بێنینەوە. لەبەر ئەوە، گروپە ستەم لێکراوەکان هەوڵ دەدەن دەسەڵاتی حاکم پووچەڵ بکەنەوە و ئەویش بۆ مانەوەی خۆی بەبەردەوامی بەشێک لە هێزەکانی بۆ سەرکوتکردن و لەناوبردنی جووڵانەوەکان تەرخان دەکات. جگە لەوەش، خێڵنشینە کۆچەرەکانیش لەسەر سنووری ئیمپراتۆرییەکان بەبێ پسانەوە هەوڵی کۆکردنەوەی دەستکەوت لەو وڵاتانەدا دەدەن. بەشێوەی سروشتی ڕێکخراوی باش و تەکنۆلۆژیای ئیمپراتۆرەکان ڕێگای نزیکبوونەوەی هێرشکەران نادات، بەڵام هێندێک جار نەتەوەکانی ژێردەستی ئیمپراتۆرەکان واز لە جووڵانەوە دێنن و دوای تاڵانکەران دەکەون: ئیمپراتۆر کە لە ناوەوە و دەرەوە هێرشی کرایە سەر، دەشکێت و پەرش و بڵاودەبێتەوە.

ئەکەد تووشی ئەو چارەنووسە بوو. نزیکەی ٢١٨٠ ساڵ پ.ز واتە کەمتر لە چل ساڵ دوای مردنی نارامسین، شارەکانی سۆمەر لە ستەمی ئەکەدەکان ڕزگاریان بوو و ئازادیی خۆیان بەدەست خستەوە. لە

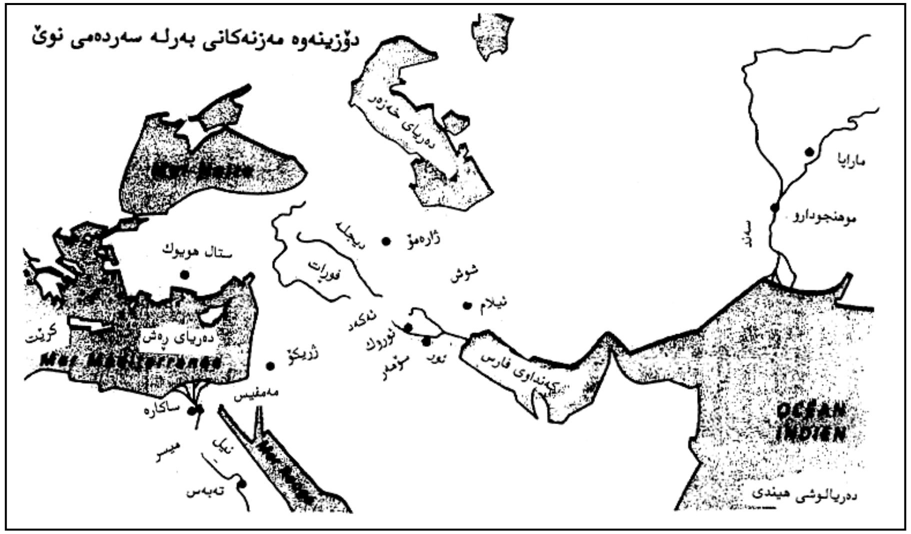

سەرەتای هەزارەی دووەمی پ.زدا، ئەکەد وەک بیرەوەرییەکی کۆن مابووەوە و تەنیا شاری (ئوور)ی بەدەستەوە مابوو. بەوتەی عیبرییەکان، حەزرەتی ئیبراهیم دامەزرێنەری نەتەوەی ئیسرائیل لە شاری ئوور لە دایک بووە و لە دەوروبەری دوو هەزار ساڵ پ.زدا، ئەو شارەی بەرەو ڕۆژئاوا بەجێ هێشتووە و لە شاری کەنعان نیشتەجێ بووە. لەو سەردەمەدا کە میسر و سۆمەر بەدوو زلهێزی سەردەم دەناسران، شارستانییەت لە جێگەی‌تریش پەرەی سەندبوو، کە دەتوانین شاری کرێت بەنموونە بهێنینەوە.

تایبەتمەندیی شارستانییەتی کرێت ئەوە بوو کە لە دوورگەیەکدا پێک هات نەک لەسەر زەوی پان و بەرینی قارەکاندا و پتر لە میسر و سۆمەر گرنگی بەپەیوەندییەکانی خۆی بەڕێگای دەریاوە دەدا. میسر و سۆمەر لە ئاوی ڕووبار و دەریا بۆ هاتوچۆ و گواستنەوەی کەلوپەل کەڵکیان وەردەگرت. هەروەک دەزانین، ئاوی ڕووبارەکان ئارامن و لێوارەکانیان نزیکە و مرۆڤ لە ڕووباردا ون نابێت. دەریای سپی ناوەڕاست کە لە میسر نزیکە و کەنداوی فارس لە سۆمەر، جیاوازییان هەیە لەگەڵ ڕووبار. لەسەر ئاوی پان و بەرینی دەریاکاندا، ونکردنی کەنارەکانی دەریا دیاردەیەکی ئاساییە و ئەگەر مرۆڤ لە کەنارەکاندا نیشانەی نەبێ، مەترسی ئەوەی لێ دەکرێت کە نەتوانێت بگاتە شوێنی مەبەست. لە لایەکی‌ترەوە مەترسی تۆفانی دەریا لە بەرزبوونەوەی ڕووبارەکان پترە و ئەگەر کەسێک بکەوێتە ئاوی دەریاوە دژوارە خۆی بۆ ڕزگار بکرێت، بەڵام هاتوچۆ بەدەریادا هێندێک جار پێویست بوو. بۆ نموونە میسرییەکان کە دارستانیان نەبوو، بۆ هێنانی داری زۆر ئەستوور و قورسی (سەدر) لە کەنعانەوە ڕێگای ئاوییان بۆ باشتر و ئاسانتر بوو تا زەوی. بەڵام کەشتییەکانی میسر نەیاندەتوانی بچنە قووڵایی دەریاکانەوە و بەکەنار دەریادا دەڕۆیشتن و نەیاندەهێشت هێڵی کەناری دەریایان لێ ون بێت و بەم جۆرە ڕێگای نێوان میسر و کەنعانیان دەپێوا. کرێت لە دوورگە و ناوەڕاستی دەریای سپی ناوەڕاست (مێدیتیرانە)

هەڵکەوتبوو، بۆ کاروباری بازرگانی لەگەڵ میسر ناچار بوو کەشتی گەورە دروست بکات، کە بتوانێت ماوەی دوو هەزار میلی نێوان کرێت و کەنارەکانی ئەفریقا ببڕێت و بگاتە میسر. کرێت بەهۆی پێوەندی لەگەڵ میسر گەشەی سەند و بەناوی (مینوان)ەوە ناسرا، کە لە (مینوس) ناوی یەکێک لە پاشا ئەفسانەییەکانی یۆنان وەرگیراوە.

دوای ئەمە شارستانییەتی کرێت ڕووی کردە دوورگەی دەریای ئیجە (ئەژە) چونکە میسر و سۆمەر کەشتی گەورەیان نەبوو، لە هێرش و پەلاماردانیان بۆ سەر شارەکان بێ باک بوون. هەروەها لەبەر ئەوەی کە لە یەک نەتەوەی خاوەن زمان و کلتوری یەکگرتوو پێک هاتبوو، دەوڵەتێکی ئاشتیخوازی پێک هێنا و بۆ بەرگریکردن لە خۆی پێویستی بەکێشانی دیوار بەدەوری شارەکانیدا نەبوو. بازرگانی لە دەریای سپی ناوەڕاستدا گەشەی بەکرێت دا و بەم جۆرە، لە سەرەتای هەزارەی دووەمی پ.زدا، کرێت بوو بەیەکەم ئیمپراتۆریی دەریاکان و کەشتییەک بۆی زۆر گرنگتر بوو لە سوپایەک.

شارستانییەتی سەند بەوپەڕی گەشەی خۆی دەگات: ساڵی دووهەزاری پ.ز شارستانییەت سەندیشی گرتەوە. دوو شار لە ناوچەکانی (ژۆدارۆ) لە سەندی خوارو و (هاراپا) لە نزیک سەرچاوەی ڕووبار دۆزرانەوە. ئەم دوو شارە چەند پارچە زەوی و خانووی لە خشت دروستکراویان لەناو قەڵایەک لەسەر بەرزاییەکدا هەبوو. زەوییەکانی دەرەوەی قەڵا جۆگەلەی ئاویان بۆ ڕاکێشرابوو. دانیشتووانی ئەو دوو شارە بەهۆی دووربوونیان لە سۆمەر و میسرەوە پەیوەندییان بەوانەوە نەبوو.

نزیکەی ٢٠٠٠ ساڵ پ.ز قەومێکی نوێ بەناوی (هیتی) لە ئاسیای بچووک نیشتەجێ بوو، کە زمان و شێوەی قسەکردنیان لە سامییەکانی ئەکەد و عەرەبە مۆدێرنەکان نەدەچوو. زمانی ئەو قەومە بێگومان لە ڕیزی ئەو زمانانەدا بوو کە ئێمە بەزمانی هیند و ئەوروپاییان دەناسین. ئەمانە ڕیشەی ئەم زمانەن کە ئەمڕۆ لە هیندستان و ئێران و بەگشتی لە هەموو ئەوروپادا قسەی پێ دەکرێت. هیتییەکان یەکەم قەومی هیند و ئەوروپایی زمان بوون کە لە مێژوودا جێیان گرت. بەرەبەرە کە لە سەردەمی عیسا نزیک دەبینەوە، پتر چاوەڕوانی گۆڕانکاری لەسەر زەوی دەبین. ناوچەکان پتر ئاوەدان دەبنەوە و دەوڵەت – شار دادەمەزرێن و یەکەم ئیمپراتۆرەکان سەر بەرزدەکەنەوە. ئەهرامی میسر کە پێشتر دروست کرابوون و شاهیدی هێزی فیرعەونەکانی کۆن و تۆفانی نوح بوون، مرۆڤ ئاگادار دەکەنەوە کە سروشت بۆ هەمیشە تاکە هێزی سەردەستە.

دانیشتووانی زەوی دەگاتە ٢٧,٠٠٠,٠٠٠: بەڵام ڕەنگە خاڵی بەرچاو، پەرەسەندنی دۆزینەوەکان و داهێنانەکانی مرۆڤایەتی بێت، کە بەدوای ساڵی ٣٠٠٠ی پ.زدا، سەرلەنوێ ژمارەی دانیشتووانی زەوی دوو ئەوەندە کرد. لە ساڵی ٢٠٠٠ پ.زدا، ژمارەی دانیشتووانی زەوی بێگومان بیست و حەوت ملیۆن بوو.

١٠٠٠ ساڵ پ.ز: گەشەکردنەکان توندتر هەنگاو دەنێن: هەزارەی پێش زایین شاهیدی گەشەکردنی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی بەهەنگاوی توندتر بوو. دۆزینەوە سەرەکییەکانی وەک ڕەوڕەوە، ئاسن، پارە و ئەلف و بێی نووسین لە پەنای یەکتردا پەیوەندیی نێوان دەوڵەتی گۆڕی. ئیمپراتۆرییەکان پێک هاتن و هەڵوەشانەوە، ژمارەی دانیشتووانی جیهان بەرز بووەوە و زانست بەشێوەیەکی چاوەڕواننەکراو گەشەی کرد. لە هەموو دنیادا مرۆڤ بەشوێن نەزانراوەکان و بەدەستهێنانی دەرەتان و ڕێگای نوێدا بوو.

لە ڕەوتی ئەو سەردەمەدا، ویستی دابینکردنی ئاسایش، مرۆڤایەتی هۆشیار کردەوە و ڕای دانیشتووانی بەرەو دامەزراندنی دەوڵەتی ڕادیکاڵتر ڕاکێشا. دژی دامەزراندنی دەوڵەتی پاشایەتی نەبوون، بەڵام لەسەر ڕادەی دەسەڵاتی سوڵتان کۆک نەبوون و دەیانویست ڕادەی دەسەڵاتی سوڵتان دەستنیشان بکرێت. کۆمەڵگا خاوەن هێزەکان ئاسایشی وڵاتی خۆیان لە دامەزراندنی ئیمپراتۆری و داگیرکردنی وڵاتی دراوسێکاندا دەبینی، بەڵام لە ئەنجامدا ئاکامی پێچەوانەیان وەرگرت. هەروەک ئەمڕۆش دەبینین کە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی هێندێک جار لە دەرەتانەکانی تێکنیکیی خۆی بۆ پەرەپێدانی دەسەڵاتی سەربازیی کەڵک وەردەگرێت و چارەسەرکردنی گرفتی ژیانی هاووڵاتییانیان لەبیر دەکات. ئەم بۆچوونە جیاوازانە چۆن و بەچ شێوەیەک لە وڵاتە جیاوازەکاندا سەریان هەڵدا؟ لە میسرەوە دەست پێ بکەین. سەردەمی درێژخایەنی ئاشتی لەو وڵاتەدا کاتێک کۆتایی پێ هات کە پەلاماردەرەکانی هیند و ئەوروپایی لە ئاسیای ناوەندییەوە هاتن و فێر ببوون لە ئەسپەکانیان کە تازە ڕام کرابوون، گاری ببەستنەوە و سوار و کەوان هاوێژی بۆ دابنێن و ئەمەش بەواتەی پەیدابوونی گاری جەنگی بوو. یەکەم گاریی جەنگییەکان لایەکیان ساف و سووک بوون و دە کەسیان هەڵدەگرت. دروستکردنی ئەم گارییانە شۆڕشێکی نوێ و ڕاستەقینە بوو لە زەمینەی هونەری جەنگدا.

باراندنی تیر لەسەر گارییەوە بەسەر شەڕکەری پیادەی ناوچە پێشکەوتووەکاندا ناچاری پاشەکشە و خۆبەدەستەوەدانیانی دەکرد و تەسلیم بوون، کونکون بوونی لەش و مردنی بەدواوە بوو. سوارە شەڕکەرەکان هەموو ئەو ناوچانەیان داگیر دەکرد، کە پەلاماریان دەدان. لە نزیکی ١٧٢٠ی پ.زدا، ئەو پەلاماردەرانە لە نیوەدوورگەی سینا تێپەڕین و خۆیان گەیاندە میسر. مەودای درێژی ماندووکەر بۆ پیاوانی پیادە، بەزوویی بەسواری گاری کۆتایی پێ هات و ئەمەش کۆتاییهاتنی شکۆی میسر بوو.

گارییە جەنگییەکان هێرش دەکەنە سەر میسر: هیکسۆسەکان بەهۆی گارییە جەنگییەکانیانەوە هیچ بەربەرەکانییەکیان لە بەرامبەر خۆیاندا نەبینی. میسر کە هیچ چەشنە چەکێکی بۆ بەرگریکردن لە خۆی نەبوو، شکاندیان و میسری باکوریان داگیرکرد و خۆیان لەگەڵ فەرهەنگی ئەواندا گونجاند. بەشێک لە کەنعانەکان لەو کاتەدا کەڵکیان لە هەل وەرگرت و خۆیان خزاندە ناو میسرەوە و لەوێ بەباشی لە لایەن هیکسۆسەکانەوە پێشوازییان لێ کرا. لە کتێبی پیرۆزدا لە پێوەندی لەگەڵ داستانی یوسف و براکانیدا ئاماژە بۆ ئەم مەسەلەیە کراوە. لە بەشی سەرووتر لە نزیک شیوی نیل لە تەبەس، میسرییەکان سەربەخۆیی خۆیان پاراست و گاریی جەنگییان بۆخۆیان دروست کرد. ساڵی ١٥٧٠ی پ.ز میسرییەکان

بەسەرۆکایەتی سوڵتان (ئەهموزیس) لە زنجیرەی هەژدەیەم، هیکسۆسەکانی کە نزیکەی سەدە و نیوێک حوکمیان کرد، لە میسر ڕاونا و لە بیابانی سینا و کەنعان پاشەکشەیان پێ کردن و لە بیابان وەک لەمپەری ئەمنیەت دژی هێرشی نوێی ئەوان کەڵکیان وەرگرت. دوای ئەمە، میسر دەسەڵاتی خۆی بەسەر کۆمەڵێکدا سەپاند کە میسری نەبوون و بەم جۆرە ئیمپراتۆریی پێک هێنا. وڵاتی میسر لە نیلی سەروو تا نزیک فوراتی گرتەوە و (توت مۆزیس)ی سێیەم کە لە ١٥٠٤- ١٤٥٠ی پ.ز حوکمی کرد، ئیمپراتۆریی میسری بەوپەڕی دەسەڵاتی خۆی گەیاند و ژمارەی دانیشتووانی میسر گەیشتە نزیک سێ میلیۆن. دەوڵەتی (ئامینۆفیس)ی چوارەم لە ١٣٧٩-١٣٦٢ی پ.ز بایەخێکی زۆری هەبوو، چونکە تا ئەو سەردەمە پاشاکانی میسر شەرعیەتی دەسەڵاتداریی خۆیان لە پەیوەندیی بەخوداکانەوە وەردەگرت. ئەمەش وای کردبوو کە سنووری دەسەڵاتی شا بەڕادەی دەسەڵاتی ئەو خودایە بێت کە شا خۆی سەر بەو دەزانێ. ئامینۆفیس دابێکی نوێی بۆ خودایەکی تەنیا دانا، کە ئەویش خۆر بوو. واتە خۆری لە سەرووی هەموو خوداکانی میسر دانا.

دەستپێکردنی دەوڵەتی ئەخناتون لە میسر: ئەخناتون بەیەکەم یەکتاپەرست ناسرا. لەبەر ئەوە کە باوەڕی بەخودای خۆر هێنا، ناوی خۆی کردە (ئەخناتون) بەواتەی خزمەتکاری خۆر و ناوی پایتەختەکەی لە نێوان (مەمفیس و تەبەس)کرد بەئەخناتون بەواتەی شوێنی دەسەڵاتدارییەتی خۆر. ئەخناتون کەوتە بەر ڕەخنەی کۆمەڵی پیاوانی ئایینی و دانیشتووانی خوارووی وڵات کە لایەنگری خوداکانیتر بوون و پەیڕەوی داب و نەریتی کۆنیان دەکرد. ئەم کێشەیە بەرگریکردنی لە سنوورەکان لاواز کرد و ئەخناتون نەیتوانی لەبەرامبەر هۆزە بێگانەکاندا خۆی ڕابگرێت و لە ئاکامدا ئیمپراتۆریی میسر لەناوچوو. بەدوای ئەم پاشایەدا، پاشاکانی زنجیرەی نۆزدەیەم بەدەسەڵات گەیشتن. گرنگترینیان (ڕەمسیس)ی دووەم بوو کە لە ساڵی ١٣٠٤-١٢٣٧ پ.زدا حوکمی کرد و بەشێکی بەرفراوانی ئاسیای خستە ژێرفەرمانی خۆی و ساڵی ١٢٩٨ پ.ز بەرەنگاری هیتییەکان بووەوە. ئەو شەڕە هەردوو لای بەتەواوی لاواز کرد. بەپێی کتێبی پیرۆز، لە سەردەمی دەوڵەتی ڕەمسیسدا عیبرییەکان کرانە کۆیلە و موسا لە کۆشکی ڕەمسیسدا گەورە بوو، بەڵام ئەم نووسینەی کتێبی پیرۆز لە هیچ کتێبێکیتردا ئاماژەی بۆ نەکراوە.

دەبێ ئەوە بزانین کە هەوڵدانی بەزەبر و زەنگ بۆ ڕاگرتنی ئیمپراتۆری، زۆر جار ڕێگا بۆ ڕووخاندنی ئیمپراتۆر خۆش دەکات و هەروەها شەڕەکان لایەنی سەرکەوتووش لاواز دەکەن و بەبەردەوامی ژمارەیەک شەڕکەری باش دەکوژرێن و شکاوەکانیش لە هەل دەگەڕێن بۆ ڕاپەڕینێکی نوێ و تۆڵەسەندنەوە و ڕاگرتنیان لە ژێردەستیدا پێویستی بەتوانایەکی هێجگار زۆرە و ئەمەش لە ڕاستیدا دژوارە و ڕێگا بۆ ئەوە خۆش دەکات کە هێندێک جار بەئاماژەکردنێک هەموو بنەماکانی حکوومەت لەناو بچێت. ئەمە دروست چارەنووسی ئیمپراتۆریی میسر بوو بەدوای لەشکر کێشانی ڕەمسیسی دووەمدا.

کۆچی عیبرییەکان لە سەردەمی دەسەڵاتداریی (ڕاینپتا) جێنشینە لاوازەکەیدا بەسەرۆکایەتی موسا بوو، بەڵام دیسانیش بۆ سەلماندنی ئەم نووسینەی کتێبی پیرۆز هیچ بەڵگەیەک بەدەستەوە نییە.

ڕەمسیسی سێیەم لە زنجیرەی بیستەم، ساڵی ١١٨٨- ١١٥٦پ.ز سەرۆکی میسر بوو، بەناچاری بەدژی پەلامارەدەرانیتر کە میسر ناوی (خەڵکی دەریا)ی لێ نابوون، شەڕی کرد. میسر ئەوانی لە وڵاتی خۆی دوور کردەوە، بەڵام ئەم شەڕە بەتەواوی میسری لاواز کرد. بەگەیشتنی ساڵی ١٠٠٠ی پ.ز میسر کە لە دوو شەڕدا سەرکەوتنی بەدەست هێنابوو، بۆ ماوەی سێ سەدە ئیمپراتۆریی هەرە مەزنی جیهان بوو و لە سەردەمی زنجیرەی حوکمڕانیی بیست و یەکەمدا وەک وڵاتێکی پلە دووەمی لێ هات.

لە ماوەی هەشت سەدەی هەزارەی دووەمدا، سۆمەر کە هێشتا لەژێر باری سەخت و کارتێکەریی تۆفانی نووحدا پشتی چەمابووەوە، بەبێ پسانەوە بەرەو هەڵوەشان دەچوو. نوێی هاتووەکان کۆنترۆڵی میسۆپۆتامیایان بەدەستەوە گرت و کلتووری سۆمەرەکانیان پاراست و گەشەیان پێدا. هۆزێک بەناوی (ئاموریت) کە بەزمانی سامی قسەیان دەکرد، لە دەورووبەری ساڵی ١٨٠٠ پ.ز شاری (ئەکەدمی باب- ئیلوم) بەزمانی ئەکەدمی (دەرگای خودا)ی داگیر کرد و پایتەختی خۆی لێ دامەزراند. ئەم شارە کە مزگێنی هێنەری داهاتوویەکی مەزن بوو، بابلی ئیسرائیلییەکان و بابیلۆنی یۆنانییەکان بوو. بەهۆی ئەم شارەوە هەموو ناوچەکانی خوارووی فوڕات ناوی بابلیان لەسەر خۆیان دانا و دوای ئەوە ناوی سۆمەر لە مێژوودا ون بوو.

دەوڵەتی حامورابی یەکەم حوکمی یاسایی دەنوسێت: حامورابی پاشای بابل لە ١٧٢٨- ١٦٨٦ی پ ز، هەموو بابلی خستە ژێرفەرمانی خۆیەوە. بەگشتی بەهۆی تابلۆیەکی بەردینەوە دەناسرێت کە تا ئەمڕۆش ماوە. لەسەر تابلۆ بەردەکە کۆمەڵێک یاسا هەڵکەنراوە، نووسینی ئەو کۆمەڵە یاسایە لەسەر ئەم تابلۆیە پێشکەوتنێکی گرنگ بوو لە کۆمەڵگای مرۆڤایەتیدا. لە سەرەتادا، کۆمەڵ بەگوێرەی داب و نەریتی کۆن بەڕێوە دەچوو، بەڵام بیر و زەینی مرۆڤ هەرگیز ئەوەندەی توانا نییە و تەنانەت مرۆڤی ساویلکەش دەتوانێت گومان بکات لە ڕاستیی دەوڵەتەکان و لەوە بەگومان بێت کە دەسەڵاتداران بەقازانجی خۆیان چەمک و دیاردە جیاوازەکان شی دەکەنەوە. کۆمەڵە یاسا نووسراوەکان پێویستیی خۆیان دادەسەپاند و یاساکانی حامورابی بەیەکێک لە کۆنترینیان دەناسین.

بەهەر حاڵ، ئەوە یەکەم کۆمەڵە یاسایە کە بەشێوەی ڕاستەوخۆ بەئێمە گەیشتووە. لە میسۆپۆتامیای سەروو ئاموریتەکان وڵاتێکی نوێیان پێک هێنا و بەناوی پایتەختی خۆیانەوە واتە (ئەکەدمی) ئاشوور. یۆنانییەکان لەوەوە وشەی ئاشوریان وەرگرت کە بۆ ئەوان واتەی هەموو ناوچەکانی سەرووی دیجلە و فوڕات دەبەخشێ. حامورابی دەستی بەسەر ئاشووردا گرت، بەڵام لە دەورووبەری ١٥٣٠ پ.زدا، تەواوی میسۆپۆتامیا کەوتە دەست هۆزێک کە لە گاری جەنگی بۆ شەڕ کەڵکی وەرگرت و مێژوونووسانی دوایی ئەو هۆزە بە(کاسیت) ناو دەبەن. هەموو هۆزە پەلامار دەرەکان دوای داگیرکردنی وڵاتێک، خۆیان لەگەڵ فەرهەنگی ئەو وڵاتە دەگونجاند، هەرچەندە هەمیشە بەم جۆرەش نەبوو، شارستانییەتی قەومە پێشکەوتووەکان لەژێر دەستی هۆزە سەرکەوتووە بێ فەرهەنگەکاندا لەناو دەچوو و پیشە و هونەر و ئەدەبیاتی وڵاتەکەیان بەرەو دواوە و سەردەمی نەزانی دەگەڕایەوە. ئەوە بوو چارەنووسی میسۆپۆتامیا لە دوو سەدەی دوای شکانی حامورابی لە لایەن کاسیتەکانەوە. ئاشوور یەکەم وڵات بوو کە سەرلەنوێ

هەستایەوە سەرپێ و توانی جارجارە وڵاتێک داگیر بکات.

بەسەرۆکایەتی (توکولتی- نینورتا)ی یەکەم لە ۱۲۸۰-۱۲٤٥ پ.ز سوپای ئاشوور بەئەنقەست، کۆمەڵێک بێ بەزەیی لە خۆی پێشاندا و ویستی ورەی دوژمن دابەزێنێ و بەبێ خۆتێگلاندن لە شەڕ، بەسەریاندا زاڵ بێت. (باقگلات- فالازار)ی یەکەمی ئاشوور کۆنترۆڵی هەموو میسۆپۆتامیای کرد، بەڵام بەدوای مەرگیدا، هۆزەکانی ئەرمەن و کلدان، ئیمپراتۆریی ئاشووریان لەناوبرد و گشت دانیشتووانی ناوچەکەیان کردە کۆیلەی خۆیان. دوایی نۆرەی (هوریت)ەکان هات کە لە ڕۆژئاوای ئاشوور لە باشوور لە ناوچەی ڕۆژهەڵات و باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیای بچووک نیشتەجێ بوون و لەوێ دەوڵەتی (میتانی)یان دامەزراند. هێندێک پتر بەرەو ڕۆژئاوا، باقی ئاسیای بچووک بەشێک بوو لە وڵاتی بەهێز و دەسەڵاتی هیتییەکان، کە یەکەم فەرمانڕەوای خاوەن دەسەڵاتیان (لابارناس)ی یەکەم لە (۱٦٥۰-۱۳۸۰پ.ز) حوکمی کرد[(۱)].

هیتییەکان بەسەرۆکایەتی (سوپیلولیوما) (۱۳۸۰-۱۳٤٦پ.ز)، میتانیان داگیر کرد. دوای ئەوە، تەنیا ئیمپراتۆریی هیتیی مابوو کە دەیویست دەسەڵاتی خۆی بەرەو باشوور واتە ئەو ناوچەیە بەرفراوان بکاتەوە کە ئەمڕۆ ئێمە بەسووریای دەناسین، بەڵام لەوێ میسر بەسەرۆکایەتی ڕەمسیسی دووەم، پێشیان پێ گیرا و هەرچەندە ئازایانە لە بەرامبەر میسرییەکاندا شەڕیان کرد، بەڵام سەرنەکەوتن. دوای ئەوە پەلاماردەرە نوێیە پێگەیشتووەکان، کە میسرییەکان پێیان دەگوتن خەڵکی دەریا، ئاسیای بچووک و میسریان تالان کرد و بەرلە ساڵی ۱۲۰۰ پ.ز وڵاتی هیتییەکان لەژێر زەبری ئەواندا لە دەسەڵات کەوت.

سەردەمی ئاسن لە لایەن هیتییەکانەوە دەست پێ دەکات: بەرلەوەی کە هیتییەکان لە مێژوو بسڕێنەوە، پێشکەوتنی بەرچاویان لە کەڵک وەرگرتن لە ئاسن بەدەست هێنا. بۆ ماوەی پانزدە سەدە مرۆڤ بەچەکی دروستکراو لە برۆنز شەڕی دەکرد، هەرچەندە ماتریالێکی سەخت و خۆڕاگرتری دەناسی. لە ڕاستیدا ماتریالێکی بۆری نزیک بەڕەنگی ئاوی هەبوو، کە بەتینی ئاگر و کوتانی، لێواری تیژ و شکڵی گاسن، شمشێر، خەنجەر و نێزەی سەخت و زۆر خۆڕاگرتر لە برۆنزی بەخۆیەوە دەگرت. ئەو ماتریالە لە کلۆی بچووکدا دەدۆزرایەوە و لە ڕاستیدا تێکەڵاوێک بوو لە بەرد و ئاسن و نیکل.

بێگومان ئاسن دەیتوانی وەک مس و قەڵایی دوای جیابوونەوە لە بەردی کانزاکان شێوازی پێ بدرێت، بەڵام ئەمە پێویستی بەتینی زۆری ئاگر هەبوو، بۆ ئەمەش تینی ئاگری خەڵووز باشتر بوو لە تینی ئاگری دار. لە لایەکی ترەوە ئاسنی شێوە پێدراو بەبێ تێکەڵکردنی نیکل بەڕادەی پێویست دژوار نەبوو و بۆ ئەوەی ببێتە پۆڵا پێویستی بەتێکەڵکردنی کاربۆن بەڕادەی پێویست هەبوو.

تێکنیکی تواندنەوەی ئاسن و تێکەڵکردنی کاربۆن لە ئاسنەواڵەدا نزیکەی ساڵی ۱۳۰۰ پ.ز لە

---

(۱) ئەو مێژووانەی کە لە کەوانەدان ماوەی حوکم کردن و ئەوانەش کە کەوانەیان نییە، تەمەنی فەرمانڕەواکان پێشان دەدات.

بناری چیاکانی قەفقاز لە باکوری ڕۆژهەڵاتی ئاسیای بچووک پەیدابوو. لەو سەردەمدا ئەم ناوچەیە بەشێک بوو لە ئیمپراتۆریی هیتییەکان، کە فەرمانڕەواکانیان هەوڵیان دەدا تەنیا بۆ خۆیان لەو دەستکەوتە نوێیە کە بایەخی سەربازیی زۆر گرنگی هەبوو، کەڵک وەربگرن. بەم جۆرە سەردەمی ئاسن دەستی پێ کرد و دوای نەمانی ئیمپراتۆریی هیتیی، نەتەوەکانی‌تریش لە ساڵانی ۱۲۰۰ پ.زدا توانییان ڕێگای تواندنەوەی ئاسن بدۆزنەوە.

گەمارۆدانی شاری تروا: بەکۆنترۆڵکردنی تەنگەی ئاوی دەردەنێل و بسفۆر لە بەشی هەرە باکوری ڕۆژئاوای ئاسیای بچوکدا، شارەکانی یۆنانیی دەریای ئیجە دەرەتانی وەرگرتنی گەنم و دانەوێڵەیان لە وڵاتە خاوەن بەرهەمەکانی باکوری دەریای ڕەش پەیدا کرد و شاری تروا گەشەی کرد و ئاوەدان بووەوە. یۆنانییەکان بەو ئاکامە گەیشتن کە بەکۆنترۆڵکردنی تەنگەکان دەتوانن خەرجی دابینکردنی ئازووقە کەم بکەنەوە. لەبەر ئەوە شاری ترواپان گەمارۆدا و سەرئەنجام لە ساڵانی ۱۲۰۰ پ.زدا وێرانیان کرد. ڕووداوی گەمارۆی تروا نەدەکرا بۆ هەمیشە لە یادی خەڵکدا بمێنێت، بەڵام دوای چەند سەدە، (هۆمیرۆس) شاعیری یۆنانی لە کتێبی ڕۆمانیی (ئەلیادە و ئۆدیسە)دا ئاماژەی بۆ کرد و ڕووداوەکەی بۆ سەدەکانی دوایی زەق کردەوە. بۆ هۆمیرۆس هەڵگیرسانی شەڕی تروا لەسەر مەسەلەی ئابووری نەبوو. ئەو سیمای جوانی (منەلاس) ژنی پاشای یۆنان کە هێلینی ناو بوو بەهۆکاری سەرەکیی هەڵگیرسانی شەڕ دەزانی. هێلین بەڕادەیەک جوان بووە کە هۆمیرۆس لە بەرامبەریدا دەڵێت: (سیمایەک کە توانای جولاندنی هەزار کەشتی هەیە.) بەلەناوچوونی هیتییەکان لە میتانی و تروا ئاسیای بچووک بەبێ خاوەن مایەوە. هۆزێکی نوێ بەناوی (فری ژیین) کەڵکی لەو هەلە وەرگرت بۆ دروستکردنی وڵاتێکی نوێ و فری ژیینەکان لە هەزارەی دوایی پ.زدا بەڕادەیەک دەوڵەمەند بوون کە یۆنانییە هەژارەکان کەوتنە ژێر کارگەریی ئەوانەوە. بەم جۆرە یادی پاشایەکی فری ژیین دەکەنەوە و دەڵێن دەستی لە هەر شتێک بدایە، دەیکردە زێڕ. لەو قۆناغەدا، کریت لەوپەڕی دەسەڵاتدا بوو و دەریای ئیجەی خستبووە ژێر دەستی خۆیەوە. نزیکەی ۱٦۰۰ پ.ز هۆزێکی باکور هێرشی کردە سەر ئەو وڵاتەی کە ئێمە ئەمڕۆ بەیۆنانی دەناسین و یۆنانییەکان لەو وڵاتەدا پەیدابوون و ناوی وڵاتەکەیان نابوو (هلاد) و بەخۆیان دەگوت هلین کە ناوێکی یۆنانییە و لە زمانی ڕۆمی وەرگیراوە. (مەیسەن) شاری گرنگی یۆنان بوو لە باکوری ڕۆژهەڵاتی نیوەدوورگەی (پلۆپۆنس) کە باشووری یۆنانی پێک دەهێنا. کریتی خاوەن دەسەڵات، یۆنانییەکانی مەیسەنی خستبووە ژێر فەرمانی خۆی و ئەمە بنەمای ئەفسانەکانی زۆر ناسراوی یۆنانییەکانە کە ئاماژە بۆ وەرگرتنی باجی ساڵانەی بەدیل گیراوەکان دەکات، کە کریت هەموو ساڵێک لە (ئەتینا)ی وەرگرتووە. سەرئەنجام پاڵەوانێکی (مێسەنی) بەناوی (تەزە ئەتینای) کۆتاییی بەو پەیمانە هێنا. بەهەر حاڵ، کرێتیش دەبووایە وەک سۆمەر کارەساتێکی سروشتیی لە ناکاو پێش بەگەشەکردنی بگرێت. دوورگەی تروا لە سەد کیلۆمەتر لە باکوری کرێت، ناوەندی شارستانییەتی گەشەکردووی (مینوێن) بوو، بەڵام لە بێبەختیی خۆیان، چیایەکی گڕکان لەژێر دوورگەکەدا بوو، بەبێ ئەوەی کە هیچ نیشانەیەکی لێ ببینرێت و کەس توانای هەبێت بیرلە جوڵەی بکاتەوە.

گڕکانی تروا لەناوچوونی شارستانییەتی کرێت: نزیکەی ساڵی ١٥٠٠ پ.ز ئەو گڕکانە بەدەنگێکی زۆر بەرز زاری کردەوە و هەڵقوڵی. ئەمە بەتەوژمترین کارەساتی گڕکان بوو، کە لە مێژوودا تۆمار کراوە. گڕکان، بارانی خۆڵەمێشیی بەسەر کرێتدا باراند و بەهۆی بەرزبوونەوەی ئاو کەنارەکانی دەریا وێران بوون. ئاو کەنارەکانی یۆنانی ڕامالّی و ئەفسانەی تۆفان دروست بوو. لە تروا، تەنیا زنجیرەیەک لە دوورگە بچوکەکان نقوم نەببوون و لەوە دەچوو کە ئاو دوورگەکەی هەڵ لووشیبێت. دوور نییە کە ئەم کارەساتە سەرچاوەی ئەفسانەی یۆنانیی وڵاتی ئاتلانتیکی پێک هێنا بێت. شارستانییەتی مینوس بەهۆی ئەم کارەساتەوە لەناوچوو. نزیکەی ساڵی ١٣٠٠پ.ز مەیسەنەکان کرێت و شوێنەکانی تری یۆنانیان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە، بەڵام داگیرکردنی تروا دوا سەرکەوتنیان بوو و شەپۆلی هێرشەکان کە میسر و ئیمپراتۆریی هیتیی ڕووخاند بوو، ژمارەیەک هۆزی نوێی کە ئەوانیش بەزمانی یۆنانی قسەیان دەکرد، بەرەو یۆنان شۆڕ کردەوە. هێرشکەران کە ناویان (دورین) بوو، کاتی ڕووخانی هیتییەکان چەکی ئاسنیان بەدەست هێنابوو.

مەیسەنەکان کە تەنیا شارەزای بڕۆنز بوون، نەیانتوانی بەرگری لە خۆیان بکەن و دوینەکانی باشوور و ڕۆژهەڵاتی پلۆپۆنس و شاری کۆنی مەیسەنی سپارتیان داگیر کرد کە بەوڵاتی ئەفسانەیی هێلێن دەناسرا و جوانیی ئەو هێلێنە ببوو بەهۆی هەڵگیرسانی شەڕی تروا. ئەو قەومە هەروەها شاری (ئارگۆس) کە شاری پاڵەوانێکی تری هۆمیرۆس بوو، کرێتی داگیر کرد.

مەیسەن جارێکی تریش خۆی بەدەرکراوی بینیەوە، بەڵام ژمارەیەک یۆنانی بەر لە دوورینەکان کە لە بەشی ڕۆژهەڵاتی وڵات و بەتایبەت لە ئەتینا خۆیان پاراست و یۆنانییەکانی تر بەرەو دەریا ڕایان کرد و لە دوورگەکانی دەریای ئیجە و کەنارەکانی ئاسیای بچووک نیشتەجێ بوون. لەوکاتەدا بەشی ناوەندیی ئەو ناوچەیە ناوی (ئیوان)ی لێ نرابوو.

یۆنان و میسۆپۆتامیا لە تاریکیدا: ساڵی ١٠٠٠ پ.ز شارستانییەتی کرێت و مەیسەن لە ناوچوو بوون و یۆنان لە ناوچەکانی دیجلە و فوڕاتدا هەستی بەگەڕانەوە بۆ کۆیلەیەتی کرد. کەنعانییەکانیش لە بەرامبەر ئەو پەلامارە پەیتا پەیتایانەدا ئاساییشیان نەبوو. سەرەتا کەوتنە ژێردەست (هیکسۆس)ەکان و دوایی ئیمپراتۆریی میسر دەستی بەسەردا گرتن. خەڵکی دەریا بەزەبرلێدان لە میسر، لە ساڵانی ١٢٠٠ پ.زدا، لە کەنارەکانی دەریای سپی ناوەڕاستی سەر بەکەنعاندا دابەزین و چەند شاریان لە سنووری کەنعان دروست کرد و وڵاتی (فیلستین)یان دامەزراند. لەو فیلستینانە کە بەزمانی بنەماڵەی هیند و ئەوروپایی قسەیان دەکرد، وشەی یۆنانیی فەلەستین پێک هات کە بەپێی کتێبی پیرۆز دوژمنی عیبرییەکان بوون و لە بەشی ڕۆژهەڵاتەوە پەلاماری کەنعانیان دابوو و ببوون بەخاوەنی دوابەشەکانی وڵات. کەنعانییەکان کە ئامادە نەبوون سەر بۆ دوژمن شۆڕ بکەن، بەرەو کەناری باکوری ڕۆژهەڵاتی وڵاتی خۆیان واتە شارەکانی (تیر)، (سیدون) و (بیبلۆس) پاشەکشەیان پێ کرا. ئەوانە پتر بەناوی فینیق دەناسێن کە لە زمانی یۆنانییەوە وەرگیراوە. فینیقییەکان بۆ ئاوەدانکردنەوەی وڵاتێکی تا ئەو ڕادە

بچووکە ڕێگایەکیان بێجگە لە پیشەی بازرگانی نەبوو. پیشەی بازرگانی ناچاری کردن گەشە بەکاری کەشتیڕانی لە دەریا دوورکەوتووەکاندا بدەن و لەم بوارەدا تەنانەت لە دانیشتووانی کرێتیش پتر چوونە پێشەوە. بەدرێژایی ڕۆژ و بەگوێرەی سووڕانی خۆر لە ئاسماندا، کە لە ڕۆژهەڵات بەرز دەبێتەوە و لە ڕۆژئاوادا ئاوا دەنیشتەوە و کاتی نیوەڕۆ باشووری پێشان دەدا، کەشتییان دەئاژوت و بەم جۆرە دەیانتوانی وەک چۆن لە زەوی دەمانەوە لە دەریاشدا بمێننەوە، بەڵام گرفتی کەشتیڕانی لە شەودا چارەسەر نەکرابوو. بێگومان فینیقییەکان یەکەم کەس بوون کە گرووپی حەوت ئەستێرەیان، کە لە ورچێکی گەورە دەچێت و بەبەردەوامی لە باکوری ئاسماندا دەبینرێت، بناسن. لەبەر ئەوە، ئەگەر کەشتییەکیان لە باسکی ڕاستی ورچە گەورەکەدا دەبینی، تێدەگەیشتن کە بەرەو ڕۆژئاوا دەچێت و کاتێکیش ورچە گەورەکە لە باسکی چەپی بووایە بەرەو ڕۆژهەڵات دەچوو. لە سەرەتای دوا هەزارەی پ.زدا، فینیقییەکان بەیارمەتی ئەو سیستمە بەهەموو بەشەکانی دەریای سپی ناوەڕاستدا هاتوچۆیان دەکرد و بوون بەگەورەترین بازرگانی ئەوکاتەی جیهان. مامەڵەو پێویستییەکان ڕێگای دۆزینەوەیەکی تری بۆ فینیقییەکان خۆشکرد، کە ئەویش دۆزینەوەی پیتی نووسین بوو. فینیقییەکان کە لە هاتوچۆ کردن بۆ بابل، پیتی گۆشەدار و لە سۆمەر نووسینی بزماری و لە میسرییەکانیش نووسینی ئاڵۆزی وێنەیی (هیرۆگلیف) فێر ببوون، بەو ئاکامە گەیشتن کە ئەگەر نووسینی دراوسێ مەزنەکانیان بەپیت بنووسنەوە، کاری حساباتی بازرگانیی خۆیان ئاسان دەکەنەوە. لەبەر ئەوە بەشوێن چارەسەرکردنی ئەم گرفتە و دۆزینەوەی ڕێگایەکی ئاسانی نووسیندا گەڕان.

فینیقییەکان پیتی نووسینیان دۆزیەوە: لە زەمینەی دۆزینەوەی ڕێگایەکی ئاساندا بۆ نووسین، لە ١٤٠٠ ساڵ پ.ز وە، هێندێک هەوڵ درابوو، بەڵام بەتەواویی سەرکەوتن بەدەست نەهاتبوو. نزیکەی هەزار ساڵ پ.ز فینیقییەکان توانییان ئەلف و بێی نووسین بدۆزنەوە کە هەر پیتەی واتەی پیتێکی بێدەنگی دەدا و بەم شێوەیە دەرەتانی نووسینی ئاسان بۆ هەموو زمانەکان ڕەخسا. سیستمەکانی نووسین بەشێوەی سەربەخۆ لە ناوچە و سەردەمە جیاوازەکاندا سەری هەڵدا بوو بۆ نمونە لە سۆمەر، لە چین و لە باشووری مەکسیک، بەڵام پیتی نووسین تەنیا جارێک دۆزرایەوە و ئەویش لە پیتە دۆزراوەکانی فینیقییەکانەوە سەرچاوەی وەردەگرت. کاتێک جولەکەکان لە ساڵی ١٢٠٠ پ.زدا، هێرشیان کردە سەر کەنعان و دەستیان بەسەر شاری ژریکۆدا گرت، ئەم شارە تەمەنی شەش هەزار ساڵی بوو. بەپێی کتێبی پیرۆز، لە کۆتایی ئەم شەڕەدا، دیوارەکانی شار بەدەنگی شەیپوری پەلاماردەران ڕووخان، بەڵام دەنگۆ داکەوت کە شاریان وێران کردووە، بەچەشنێک کە بۆ ماوەیەکی زۆر لەسەر نەخشە نەما و بەمەش توانییان لە بەرامبەر فەلەستینییەکانی نیشتەجێ لە کەنارەکاندا هێندێک سەرکەوتن بەدەست بێنن.

فەلەستینییەکان سەرلەنوێ بوژانەوە و دەسەڵاتدارییەتی خۆیان بەچەکی ئاسن سەلماند تا ئەوەی کە نەیارانیشیان لە ساڵی هەزارەی پ.زدا، چەکی ئاسنییان دروست کرد. داود سەرۆکی هۆزی (ژودا) لە باشووری وڵات بەزوویی توانای خۆی بەجولەکەکان سەلماند و جێی (شائول)ی گرتەوە و بەجۆرێک

فەلەستینییەکانی شکاند، کە ئیتر دەنگیان لێ بەرز نەبووەوە. داود ئیمپراتۆریی عیبری دامەزراند، کە میسر لە باشوورەوە تا سەرووی فورات لە باکوری گرتەوە.

بەڵام جولەکەکان کە لەوکاتەدا ژمارەیان لە سێسەد هەزار تێنەدەپەڕی، توانای پاراستنی تەنانەت ئیمپراتۆرییەکی بەڕادەی جەستەی خۆیان نەبوو. سەرکەوتنی داود بەگشتی دەگەڕایەوە بۆ ئەو قەیرانەی کە میسۆپۆتامیا و ئاسیای بچووکی لەخۆی گرتبوو، لەگەڵ لاوازیی میسر لەو سەردەمەدا. هەرکە یەکێک لەو ناوچانە هێندێک هێزی گرتەوە، ئیمپراتۆریی داود ڕووخا، بەڵام شانازیی سەردەمی داود سەرەڕای کورتیی ماوەکەی، کارتێکەری هەمیشەیی لەسەر مێشک و دەروونی هۆزی (ژودا) دانا، کە دوایی بەناوی جولەکە ناسرا و ئەمەش ئاکامێکی گرنگی بۆ دانیشتووانی جیهان بەدواوە بوو.

ئارییەکان پەلاماری هیند دەدەن: ئەو گرووپانەی کە پێشتر بەکاری جەنگی گەلێک شوێنی جیهانیان وێران کردبوو، لە ساڵی ١٥٠٠ پ.زدا هێرشیان کردە سەر هیند و کۆتاییان بەشارستانییەتی (سەند) هێنا. شارستانییەتی سەند نزیکەی یەک میلیۆن دانیشتووی هەبوو. پەلامادەران خۆیان بەئاریایی دەزانی و ناوی خۆیان لە وشەی (نەجیب) وەرگرتبوو و بەزمانی سانسکریت کە لە ڕیشەی هیند و ئەوروپاییانە، قسەیان دەکرد. لە ساڵی ١٠٠٠ پ.زدا، ئەم هۆزە هیند و ئەوروپاییانە لە درێژەی ڕووباری (گانگ) نیشتەجێ بوون و هەوڵیاندا دەسەڵاتی خۆیان بەسەر ئەم نیوە قارەیەدا بەرفراوان بکەنەوە. وەک هەرێمەکانی تری جیهان، هیند لە ناکاو پێ دەنێتە سەردەمی ئاڵوگۆڕەکانی جیهانەوە.

چین پێ دەنێتە سەردەمی برۆنزەوە: نزیکەی ساڵی ١٥٠٠ پ.ز چین لە کاتێکدا پێی نایە سەردەمی برۆنزەوە کە وڵاتەکە لە لایەن بنەماڵەی شانگەوە، واتە یەکەم بنەماڵەی دەسەڵاتداریەتی چین کە لە مێژوودا تۆمارکراوە، سەرۆکایەتی دەکرا. چین هەروەک سۆمەر و میسر سیستمێکی ئاڵۆزی نووسینی هەبوو. چینەکان هەرگیز پیتی نووسینیان وەرنەگرت و شێوازی نووسینەکەیان تا ئێستاش هەزاران وێنە و نیشانەی لە جیاتی چەند دانە دە پیتێک هەیە. بەرلە دەستپێکردنی هەزارەی پ.ز بنەماڵەی (زهۆ) جێگەی بنەماڵەی شانگی گرتەوە و گرنگییەکی پتریدا بەبنەماڵەی بەگزادەکان و چین بۆ چەندان سەدە لە قۆناغی دەرەبەگایەتیدا مایەوە و بەگشتی لە دەرەوەی سنووری گۆڕانکارییەکانی جیهاندا کە کارتێکەرییان هەبوو لەسەر هەرێمە جیاوازەکانی جیهان ڕاگیرا. دوای ئەوە چین خۆی لە چوارچێوەیەکدا هێشتەوە، کە تا ئەمڕۆش لە بواری ژمارەی دانیشتووانەوە بێهاوتایە.

ژمارەی دانیشتووانی چین دەگاتە ٥,٠٠٠,٠٠٠: لەو قۆناغەدا ژمارەی دانیشتووانی چین پترلە پێنج میلیۆن بوو، واتە پتر لە هەر یەکێک لە وڵاتانی ڕۆژئاوا. بەگشتی لە هەر پێنج کەس لە جیهاندا، یەکێکیان چینی بوون و ئەم ڕێژەیە تا ئێستاش وەک خۆی ماوەتەوە. لە کۆتایی دووەمین هەزارەی پ.زدا دانیشتووانی ئاسیای بچووک کە لە بەرامبەر (فریژین)ەکاندا ڕایان دەکرد، گەیشتنە کەنارەکانی ڕۆژئاوای ئیتالیا، دواتر خۆیان بە(ئۆترۆسک) ناساند و یەکەم شارستانییەتی سەلمێنراویان لە ئیتالیا

دامەزراند. زمانیان هەرگیز نەناسرا و ئێمە زۆر کەمتر لە جێنشینە ڕۆمییەکان شارەزای ئەوانین. شارستانییەتی تریش لە قارەی ئەمریکا پەیدا بوو و (ئولملک)ەکان لەوێ شارێکیان دروست کرد. لە هەموو جیهاندا خەڵک بەشوێن نەزانراوەکاندا دەگەڕا، ئەمەش ڕێگای بۆ بڵاوبوونەوەی مرۆڤ بەسەر جیهاندا کردەوە. لە دەریای ئارامەوە هۆزەکانی ئاسیای باشوور و ڕۆژهەڵات خۆیان گەیاندە دوورگە نزیکەکان. ئەوانەی کە دواتر بە(پۆلی) دەناسرێن، توانییان دانیشتووانی دوورگە هەرە دوورکەوتووەکان داگیر بکەن و دانیشتووانی ئەو جێیانە بکەنە کۆیلەی خۆیان. پۆلییەکان بەپاپۆڕی بچووک کە مەترسیی شکانیان لێدەکرا، هەزاران میلیان بڕی و بەتێکنۆلۆژیای خۆیان کارێکی وایان کرد کە لەبەرچاوی هەموو جیهاندا دیار بوو.

بەم جۆرە دە سەدەی نێوان ٢٠٠٠ تا ١٠٠٠ ساڵ پ.ز پێشاندەری سەردەمێکی گرنگ بوو لە ژیانی مرۆڤایەتیدا و مرۆڤ لەو ماوەیەدا زۆر بەپەلە گەشەی کرد. ئەم هەزارەیە بەهێرشی گارییە جەنگییەکان کە بەزەییان بەهیچ نەتەوە و ئیمپراتۆرێکدا نەهات، دەستی پێ کرد. شارستانییەتە پێشکەوتووەکان لەناوچوون و شارستانییەتی نوێ لەسەر وڵاتە وێران بووەکاندا بیناکران. ئایینی یەکتاپەرستی دۆزرایەوە، یاسا نوسرا، پارە و چەکی ئاسن دروست کرا. ئەم دەستکەوت و پێگەیشتنانە هەنگاوی گەشەکردنیان زۆر توند کرد.

٤- بەرەو گۆڕانی سەردەم

١٠٠٠ ساڵ بەر لە دایکبوونی عیسا: دوا هەزارەی پ.ز سەردەمێکی هەرە باش بوو بۆ پێکهاتنی ئیمپراتۆرییەکان. ئەم سەردەمە شاهیدی بەرزبوونەوەی ڕۆم بوو کە دەبووایە پێشڕەوی یەکێک لە ئیمپراتۆرییە بەشکۆکان بێت کە جیهان هەرگیز بەخۆیەوە نەیبینیبوو. بەڵام بەرلە ڕۆم، قەوم و ڕێبەری تریش، لەوانە وەک ئەسکەندەری مەزن هەبوون کە دەیانویست دەسەڵاتی خۆیان بەسەر وڵاتانی جیهاندا بەرفراوان بکەنەوە. تێکنیکە گەشەکراوەکان کەوتنە دەست ئەم خۆبەزلزانانەوە و هانیدان کە بۆ سەرۆکایەتیکردنی دنیا هەوڵ بدەن، بەڵام نابێت لەبیرمان بچێت کە لەم هەزارەیەدا لە ئاتن دیموکراسیی دامەزرا کە نموونەی ڕوونی ڕێکخراوێکی سیاسییە و تا ئەمڕۆش گرنگایەتی خۆی وەک هێمایەک پاراستووە.

هەروەها ئەو سەردەمە بەسەردەمی بیرکردنەوەی قووڵی فەلسەفی و ئایینیی دەژمێررێت. دەربارەی فەلسەفە دیسان دەبێت لەم سەردەمە بدوێین، کە لە سەرووی هەمووان بیر و ئەندێشەی ئەفلاتون و ئەرەستۆ جێگایان دیارە و ڕۆشنایی دەبەخشن بەدیمەنی ڕۆشنبیرانی سەردەمی خۆیان. ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستیش شاهیدی سەرهەڵدانی ئایینی نوێ، واتە ئایینی زەردەشت و سەلماندنی هەمیشەیی و بەرز نرخاندن و دان پیادانانی (یەهوە) خودای جولەکەکان و سەرئەنجام کۆتایی سەردەمی پ.ز هات و مێژووە کۆنەکان ناوی (بەرلە عیسایان) بەخۆیانەوە گرت. سەرەڕای تەواوی زانیارییەکان دەربارەی کەسایەتی عیسا، جێگای هیچ چەشنە گومانێک نییە کە لە دایکبوونی عیسا خاڵی وەرچەرخانی مێژووە.